

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Roman Lang

ZNAMÉNKA A ZNAČKY V TEXTU

diplomová práce

studijní obor: český jazyk a literatura

vedoucí práce: doc. PhDr. Zdeněk Starý, CSc.

Praha 2005

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Poděkování

Děkuji doc. PhDr. Zdeňkovi Starému, CSc., který mi velice pomohl cennými připomínkami.

OBSAH

1. ÚVOD

2. SOUČASNÁ SITUACE GRAFÉMIKY A VYTVOŘENÍ DEFINIČNÍHO SYSTÉMU

2.1 Stanoviska relevantních oborových publikací

2.1.1 Definice grafémičky v relevantních oborových publikacích

2.1.2 Srovnání grafémických termínů v relevantních oborových publikacích

2.2 Syntéza dosavadních poznatků a návrh základního definičního systému

2.3 Obecný pohled na text a návrh základního definičního systému

3. STRUČNÝ POHLED NA VÝVOJ PSACÍCH SOUSTAV VZHLEDEM K TÉMATU

3.1 K vývoji písmen

3.2 K vývoji ideogramů

3.3 K vývoji interpunkčních znamének

3.4 K vývoji textových atributů

3.5 Vznik knihtisku a jeho vliv na vývoj psacích soustav

3.6 Nástup počítačové technologie a jeho vliv na písemnou komunikaci

4. SOUČASNÁ SITUACE JEDNOTLIVÝCH KATEGORIÍ GRAFÉMŮ V PROCESU PÍSEMNE KOMUNIKACE

4.1 Jazyková ekonomie jako určující faktor vývoje psací soustavy

4.2 Možnosti vývoje psací soustavy

5. ZÁVĚR

PŘEHLED NEPÍSMENNÝCH GRAFÉMŮ

LITERATURA

KLÍČOVÁ SLOVA

Použité zkratky:

ASCS	Akademický slovník cizích slov
ČM	Česká mluvnice
ČŘJ	Čeština – řeč a jazyk
JJ	Jazyk a jazykověda
MČ	Mluvnice češtiny
PČP	Pravidla českého pravopisu
PMČ	Příruční mluvnice češtiny
SSČ	Slovník spisovné češtiny
TGO	textový grafický objekt

1. ÚVOD

Téma této práce náleží do oblasti grafémiky, disciplíny, která v rámci bohemistiky nedoznala podstatnějšího vývoje a dosud stojí na okraji odborného zájmu, ačkoli se promítá do mnoha dalších disciplín, jimž je věnován rozsáhlejší publikační prostor: morfologii, syntaxi, stylistice atd. Ještě více udivuje latence problematiky grafémiky ve druhé polovině 20. století – a čím blíže současnosti, tím více: doba počítačů přinesla řadu změn v zobrazování textu a právě v této době se součástí textů stala řada dalších grafémů, které se v některých případech již morfologicky i syntakticky začlenily do písemných jazykových projevů.

Cílem této práce není přijít s převratnými objevy, ale spíše hledat stabilní základy a východiska pro další rozvoj grafémiky, zvláště pak zkoumání funkce a obecného vlivu nepísmenných grafémů a textových atributů. Jsem totiž nucen připustit, že stanoviska současných oborových publikací jsou v oblasti grafémiky nejednotná a často si protirečí. Terminologie není ustálená, resp. dochází k nežádoucímu prolínání a zaměňování termínů; vyslovit pak tvrzení, jež by měla být obecně přijatelná a pochopitelná v původním smyslu, je zcela nemožné. Srovnáme-li tento stav se stavem jiných podoborů, cítíme zřetelný nedostatek péče o grafémiku a nemožnost její spolupráce s jinými podoborů v rámci bohemistiky.

Součástí práce je pohled na nepísmenné grafémy z hlediska vývoje a úvaha o možnostech dalšího vývoje současné psací soustavy.

Kromě převažující části teoretické má však tato práce i ryze praktický záměr, který je reprezentován informačním a doporučujícím přehledem nepísmenných grafémů a textových atributů, jenž se může stát příručním textem i pro ty, kdo se grafémikou přímo nezabývají, ale vytvářejí texty a hledají ucelená pravidla pro psaní znamének a značek.

Jazyk je proces, jehož otiskem jsou reálné komunikáty. Veškeré naše snahy o systematický popis jazyka jsou nutně nejméně o jeden krok za jeho skutečným stavem. Naše prognózy pak přirozeně mohou mít na základě uvedeného principu jen velmi nízkou pravděpodobnost. Kromě analýzy reálných komunikátů a syntézy obecných zákonitostí jazyka proto musíme sledovat všechny faktory, které se podílejí na ovlivňování vývoje jazyka, se zvláštním zřetelem k těm faktorům, které začínají ovlivňovat vývoj jazyka právě teď. V celkovém pohledu bychom měli být otevření novým závěrům a včas reagovat jak na probíhající změny jednotlivých jevů, tak i na možné změny obecných zákonitostí, neboť jazyk není souhrnem konstant, nýbrž proměnných. Musíme být co nejbližší stavu, v němž je současný jazyk, pokud budeme jinde, začneme rychle ztrácet možnost deskripce či preskripce.

Tato práce jistě nepostihne veškerou problematiku nepísmenných grafémů, ale měla by poukázat na snad zajímavé souvislosti a otevřít nové pohledy na vývoj psací soustavy.

2. SOUČASNÁ SITUACE GRAFÉMIKY A VYTVOŘENÍ DEFINIČNÍHO SYSTÉMU

Nejprve se podíváme, které disciplíny můžeme využít při sledování znamének a značek v textu. Stěžejní disciplínou zde bude grafémika. Grafémika je bohemistická disciplína, o níž toho můžeme říci jen velice málo, dokonce až tak málo, že ji můžeme považovat za disciplínu latentní. Relevantní oborové publikace se jí věnují spíše okrajově a jejich stanoviska se v dílčích aspektech různí.

2.1 Stanoviska relevantních oborových publikací

Do užšího výběru relevantních oborových publikací jsem zařadil tyto publikace:

Za výchozí publikaci jsem zvolil Mluvnici češtiny.¹ Jedná se o publikaci prestižní, kterou lze pro její rozsah i podrobnost při popisu jazyka považovat za primární zdroj informací o českém jazyce pro odbornou veřejnost.

Nezanedbatelně se k tématu vyjadřuje také Příruční mluvnice češtiny² a její pohled se částečně liší od pohledu publikace výše uvedené.

Čeština – řeč a jazyk (dále jen ČŘJ)³ pojednává o naší problematice jednak trochu obsírněji než dvě dosud zmíněné publikace, jednak se pokouší vyjít vstříc aktuálním požadavkům na její popis, čímž se však dostává do patrného konfliktu se zavedenou terminologií v oblasti, kde grafémika hraničí s příbuznými disciplínami.

Jako čtvrtou publikaci jsem do výběru zařadil sice poněkud starší, ale stále neopominutelnou Havránkovu a Jedličkovu Českou mluvnici.⁴

Vedle uvedených gramatických publikací jsem do výběru zařadil publikaci primárně lingvistickou, Jazyk a jazykovědu Františka Čermáka,⁵ která ve srovnání s dalšími podobně zaměřenými publikacemi (A. Erhart⁶, B. Palek⁷) má dle mého soudu mnohem širší záběr zejména v pojednáních, která se dotýkají našeho tématu.

Tyto dvě nezařazené publikace, jakož i všechny další publikace, které jsem nezahrnul do tohoto výběru, neposkytují ve srovnání s vybranými tituly jiné, z hlediska terminologie odlišné informace, které by bylo třeba uvádět do souvislostí.

¹ Dokulil, M. – Horálek, K. – Hůrková, J. a kol.: Mluvnice češtiny. Praha, Academia 1986. (dále jen MČ)

² Grepl, M. – Hladká, Z. – Jelínek, M. a kol.: Příruční mluvnice češtiny. Praha, NLN 1996. (dále jen PMČ)

³ Čechová, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. Praha, ISV nakladatelství 2000. (dále jen ČŘJ)

⁴ Havránek, B. – Jedlička, A.: Česká mluvnice. Praha, SPN 1981. (dále jen ČM)

⁵ Čermák, F.: Jazyk a jazykověda. Praha, Pražská imaginace 1997. (dále jen JJ)

⁶ Erhart, A.: Základy jazykovědy. Praha, UK 1983.

⁷ Palek, B.: Základy obecné jazykovědy. Praha, SPN 1989.

Celkově lze říci, že ačkoli grafémika není nikde jinde než v těchto vybraných publikacích pojata šířeji, i tak se jedná o víceméně stručné zmínky, které tímto sekundárně potvrzují postavení grafémiky na okraji odborného zájmu.

2.1.1 Definice grafémiky v relevantních oborových publikacích

Na počátku nás zajímá, jak je v relevantních oborových publikacích definována grafémika.

MČ I.⁸ říká:

„Teorie grafických systémů (grafémika) je věda o grafických prostředcích, jež tvoří součást spisovné normy jazyka.“

Tuto definici považuji za výchozí. Podívejme se však i na stanoviska dalších publikací.

ČŘJ⁹ pojednává o grafémice takto:

„Tak jako se diskrétními zvukovými jednotkami jazyka zabývá fonémika, analogicky se diskrétními jednotkami psaného jazyka – grafémy – zabývá grafémika.“

Poněkud více se ke grafémice vyjadřuje publikace JJ:¹⁰

„Speciální nauka o systému skutečného písma se nazývá grafémika, (...)“

Uvažující o grafémice se však musíme zmínit také o *paleografii* a *typografii*. Podle mého názoru se jedná se o disciplíny, které se předmětem svého studia prolínají s předmětem grafémiky, jejich definice nás tedy musí zajímat v případě, kdy hledáme definici grafémiky. Publikace JJ¹¹ o paleografii říká:

„(...) paleografie se (naproti tomu) věnuje studiu starých rukopisných písemností na papíru, papyru, kůži, hliněných tabulkách ap.“

Můžeme si tedy paleografii definovat jako disciplínu zabývající se studiem starých rukopisných písemností.

O typografii se v JJ dozvíme, že:¹²

„Způsoby organizace tištěného textu a jeho vzhledu včetně volby písma a ostatních grafických prostředků se zabývá typografie.“

Typografie je¹³ tedy disciplína zabývající se způsoby organizace tištěného textu a jeho vzhledu včetně volby písma a ostatních grafických prostředků.

⁸ [MČ I.: 119].

⁹ [ČŘJ: 42].

¹⁰ [JJ: 37].

¹¹ [JJ: 37].

¹² [JJ: 43–44].

¹³ Samozřejmě musím podotknout, že vnímat typografii jako disciplínu není zatím běžné, přesto ji tak označuji, neboť v kontextu grafémiky a paleografie jí toto označení analogicky náleží a není jiné již zavedené disciplíny, která by ji v tomto smyslu zastoupila.

Na tomto místě musíme stanovit souvislosti mezi grafémií a dalšími dvěma naposled zmíněnými disciplínami. Především, že toto pojetí je nové a nahlížení grafémií ve vztahu k paleografii a typografii vyžaduje pohled z jiného úhlu, který je však nezbytný, má-li být struktura disciplín (alespoň v oblasti, kterou se zde zabýváme) kontinuální a terminologicky homogenní.

Paleografie je nezbytná, pokud se budeme pohybovat v diachronní rovině, zabývá se však nejčastěji rukopisy, a to především rukopisy psanými latinkou, nemůžeme tedy od ní očekávat relevantní vyjádření k historii písma v jeho počátcích, ani k vývoji jeho tištěné podoby v posledních stoletích.

Typografie nám informace o vývoji tištěného písma může poskytnout; přesto dosud není považována za relevantní pro jazykovědu, ale je spíše chápána jako záležitost sféry umělecké, případně technologické. Protože však naše současná písemná komunikace se v naprosté většině odehrává prostřednictvím textů tištěných (resp. textů tištěným odpovídajících: texty na obrazovkách televizorů, počítačových monitorů, displejích nejrůznějších komunikačních a měřicích přístrojů, elektronických billboardů atd.), jde o záležitost typografickou. Je namístě zde zmínit, že právě různé typografické souvislosti jazyka a technologie vytváření psaného textu (viz dále) jsou klíčové zejména v posledních desetiletích.

Mám tedy za to, že typografie je disciplínou relevantní také pro bohemistiku, i když zatím na okraji spektra. Stejně tak pojmám paleografii a typografii jako vzájemně relevantní disciplíny, ačkoli jejich základní, původní záměr je trochu odlišný.

2.1.2 Srovnání grafémických termínů v relevantních oborových publikacích

Můžeme sice jednoduše říci, že *předmětem grafémií jsou grafémy*. Takové tvrzení je však při bližším studiu nikoli jen strohé a neosvětlující širší souvislosti této (sub)disciplíny, ale především nepoužitelné tím, že operuje s termínem *grafém*, který není dostatečně ustálen. Stanoviska oborových publikací v tomto směru nejsou jednotná a není možné na základě jimi uvedených definic provést syntézu, která by byla dále použitelná bez zřejmých konfliktů. Budeme si nyní všimnout především částí týkajících se grafémů, a to zejména znamének a značek. U jednotlivých definic se pokusíme zhodnotit jejich použitelnost a případný terminologický konflikt v oblasti grafémií.

V MČ I.¹⁴ čteme, že:

„Grafické soustavy užívané pro účely jazykové komunikace jsou v podstatě dvojí: hláskové a ideografické. Hláskové grafické soustavy jsou založeny na principu korespondence mezi grafickými značkami, jimž se říká grafémy[– doplnil R. L.] a fonémy, základními jednotkami zvukového systému jazyka. (...) Slova grafém se neuzívá pouze pro označení grafických (psaných i tištěných) jednotek, jež samy označují fonémy nebo skupiny fonémů. V širším smyslu jsou grafémy základní jednotky grafického systému a patří k jim [sic] např. také diakritická a interpunkční znaménka a dále také znaky ideografické, ať už tvoří součást ideografických soustav nebo jen doplněk soustav hláskových (alfabetických). Proti grafému stojí jeho konkrétní realizace v grafickém komunikátu, podobně jako proti fonému stojí jeho konkrétní realizace v mluveném projevu.“

Vyberme tedy z uvedeného textu vhodné termíny a předběžně si je definujme:

grafémika (stručnější, a tedy podle mého názoru vhodnější než „teorie grafických systémů“)

Grafémika je věda o *grafických prostředcích*, jež tvoří součást psané normy jazyka.

grafémy

Grafémy jsou *grafické značky*, které slouží v užším smyslu k označení *grafických* (psaných i tištěných) *jednotek*, jež samy označují fonémy nebo skupiny fonémů; v širším smyslu je pak považujeme za *základní jednotky grafického systému* a řadíme k nim např. také diakritická a interpunkční znaménka a dále také *znaky ideografické*, ať už tvoří součást *ideografických soustav* nebo jen doplněk *soustav hláskových (alfabetických)*.

Podářilo se nám sestavit prvotní pracovní definice grafémiky a grafému, ovšem máme tu i řadu dalších termínů, které budeme muset rovněž přesně definovat. Ke zkoumání těchto definic a použitých termínů se dostaneme později, zatím si jen všimněme, že nejčastější součástí termínů je přívlastek *grafický*:

grafické prostředky, grafické značky, grafické jednotky, základní jednotky grafického systému, znaky ideografické, ideografické soustavy, soustavy hláskové (alfabetické)

Dále čteme:¹⁵

¹⁴ [MČ I.: 119–120].

¹⁵ [MČ I.: 121].

„V psaném i tištěném písmě má každý grafém dva základní různotvary, kterým se říká velká a malá písmena. (...) V grafických soustavách hláskového typu se vždy v nějaké míře užívá také prostředků, které v zvukovém plánu nemají přímé odůvodnění. To se týká např. užívání velkých písmen pro označení větných začátků a vlastních jmen; dále různých zkratek, pomocných znaků ideografických aj. Zvláštní postavení mají v grafických soustavách hláskového typu prostředky pro označování větné intonace a členění vět na úseky nebo souvětí na dílčí věty, také značky, kterými se v textu vydělují tzv. věty vložené.“

Zde se objevuje vyjádření poměru mluveného a písemného jazykového projevu, k němuž musím zaujmout stanovisko a vyjádřit se poněkud šířeji. Sdělení *„V grafických soustavách se užívá (...) prostředků, které v zvukovém plánu nemají přímé odůvodnění.“* je v souladu s často uváděným tvrzením, že zvukový plán je nějak nadřazen grafickému vyjádření, grafické vyjádření je chápáno výhradně jako jakýsi odraz zvukového projevu, a to nižšího řádu. Nemohli bychom však spíše říci, že jde o úplně jiný druh projevu, který se liší nejen mnoha zřejmými parametry, ale také svou funkcí? Psaný projev je téměř vždy (kromě osobních deníků atd.) určen k nekontaktní komunikaci, směřuje již svým uspořádáním (a jím dlouhodobým vývojem ovlivněnými prostředky) k distantním recipientům, a to častěji k většímu počtu recipientů. Mluvený projev je nejčastěji událostí ad hoc, s okamžitou, avšak jednorázovou komunikační určeností, pro recipienta právě přítomného; počet recipientů mluveného projevu je spíše nižší. Existují samozřejmě projevy určené primárně k záznamu na datové nosiče, pro nekontaktní užití (čtené texty pro osoby se zrakovým postižením nebo pohádky pro děti, vlastně i veškeré zpívané texty), ale dikce takových projevů je zřetelně odlišná od běžných mluvených projevů. Psaný projev obsahuje ve srovnání s projevem mluveným řadu prostředků, které slouží právě recipientům při jejich pozdější recepci komunikátu. Samozřejmě i mluvený projev má prostředky v běžném psaném projevu nezačtyitelné. Mezi mluveným a psaným projevem tedy není ani přibližná rovnost, ale spíše pouhá souvislost nebo korespondence, ač ve většině případů zřejmá a podrobitelná analýze. Samozřejmě projev mluvený hrál ve vývoji jazyka primární úlohu a dle některých kritérií je tomu tak dosud. F. Čermák píše, že *„vynález písma (...) nikdy (...) nezatlačil do pozadí zásadní prioritu jazyka mluveného“* a že *„řada jazyků byla a je dodnes bez vlastního písma“*.¹⁶ Přesto bych řekl, že význam psaných projevů od vynálezu knihtisku stoupá, a nebál bych se odhadovat, že v některých oblastech současné jazykové komunikace má již zřetelnou převahu.

¹⁶ [JJ: 42].

Z hlediska vývoje je důležité také toto tvrzení MČ I.:¹⁷

„Česká grafická soustava je odvozena z grafické soustavy středověké latiny. Z latiny převzala téměř všechny základní prostředky (grafémy) pro označování fonémů.“

Toto tvrzení sice nelze vyvrátit, ale platí pouze v případě písmenných grafémů; z hlediska našeho tématu však musíme chápat nepísmenné grafémy jako neohraničený soubor grafémů, který se vyvíjel velmi odlišně od grafémů písmenných a jeho dnešní stav má se stavem ve středověku pramálo společného.

O nepísmenných grafémech (podrobněji níže) hovoří MČ I. dále takto:¹⁸

„Kromě grafémů, pro něž se běžně užívá označení ‚litera‘, užívá se v hláskových abecedách i jiných grafických prostředků, z nichž nejdůležitější jsou grafémy interpunkční (rozdělovací značky čili znaménka). Pomocí interpunkčních značek nahrazují se v psaných a tištěných projevech především ty zvukové prostředky, které se realizují na celých řetězcích fonémů. To jsou prostředky především suprasegmentální, pomocí nichž se odlišují základní typy vět: oznamovací, zvolací, rozkazovací a tázací. To jsou tzv. tečky, vykřičníky a otazníky. (...) Uvedeným základním interpunkčním značkám je blízká trojtečka v platnosti označení konce neúplných (obsahově neuzavřených) vět. (...) uvozovky jsou grafickým znakem dvojitým (...)“

Dále se zde hovoří o středníku, dvojtečce, čárce, pomlčkách.

„Citátová slova se vydělují někdy pomocí jiného písma, např. kurzívou, v psaných projevech podtrháním ap.“

„Za zvláštní případ rozdělovacích znamének je možno považovat také vyznačování hranic slov a jiných útvarů pomocí mezer.“

Litery neboli písmena jsou grafémy, které označují jednotlivé fonémy nebo skupiny fonémů. Můžeme je nazývat *písmenné grafémy*. Protože však nejsou předmětem této práce, nebudeme se jimi zabývat podrobněji.

Ačkoli se o písmenech již hovořilo, zvolili autoři pro označení písmenných grafémů slovo „litera“, což je jistě správné, přesto pod vlivem tohoto zdůraznění nelze mít za to, že písmeno a litera se významově nějak liší, jde samozřejmě o termíny stejného významu.

¹⁷ [MČ I.: 164].

¹⁸ [MČ I.: 170–171].

Další text je však již trochu problematický. „Grafémy interpunkční“, zvláště když MČ připouští existenci ještě jiných grafémů, je termín dobře použitelný, ale následující závorka již výklad spíše komplikuje: „rozdělovací značky čili znaménka“ jsou bez dalšího vysvětlení (které tu není) nikoli upřesněním, ale spíše znejasněním, protože nejde pouze o rozdělování, které je pouze jednou z několika funkcí těchto interpunkčních grafémů, značky pak nelze chápat jako synonymum pro znaménka v žádném případě. Spojka *čili*¹⁹ má jedinou funkci, a to identifikační, *značka* a *znaménko* jsou však termíny odlišné. Dále pak tvrzení, že uvozovky jsou grafickým znakem dvojitým, je sice pravdivé, ale otázka „dvojitosti“ zde není dále řešena, navíc *grafický znak dvojitý* je další termín, který není osvětlen výkladem. Stále více se projevuje, a to se zatím pohybuje v rámci jedné publikace, nejasná struktura termínů *znak – značka – znaménko*. Přesná definice těchto termínů bude tedy jedním z našich primárních úkolů.

Problematické je i další tvrzení MČ I.:²⁰ „Zjišťují se nejdříve odchylky od zásady označovat fonémy pomocí grafických značek (písmen, grafémů) podle zásady ‚grafém za foném‘.“ Zde rovněž nelze hovořit o synonymech, tj., že by platilo grafická značka = písmeno = grafém. Ač není uvedený výrok zásadně chybný, je neúplný a v souvislosti s dalšími zmíněnými výroky nepřispívá k lepšímu pochopení problematiky.

Mluvnice češtiny nám nabídla řadu definic, z nichž můžeme dále vycházet, nicméně přispěla i ke znejasnění některých termínů a jejich vztahů. Abychom získali širší obraz o stávajícím výkladu naší problematiky, musíme kromě *Mluvnice češtiny* dalšímu zkoumání podrobit stanoviska dalších relevantních publikací. Až poté se pokusíme integrovat a doplnit dosavadní definice a navrhnout ustálený pojmový systém.

PMČ hovoří o našem tématu takto:²¹

„Čeština užívá hláskového písma, tj. pomocí písmen (grafémů) zaznamenává zvuk výrazu rozložený na segmenty, hlásky. Jde vlastně o písmo fonologické, neboť se zaznamenávají pouze hlásky rozlišující význam, tedy intuitivně vydělované fonémy.“

Slabičný způsob psaní se uplatnil méně: skupina písmen se při něm čte společně a jejich platnost a jejich platnost se mění: např. český grafém ě v psaném dě značí /d'/ + /e/, zatímco skupina vě odpovídá spojení /v/ + /je/, mě je /m/ + /ňe/.

¹⁹ SSČ: *čili* sp. souř. s význ. identifikačním, neboli: gramatika č. mluvnice

²⁰ [MČ I.: 113]

²¹ [PMČ: 61].

V některých případech se užívá i psaní ideografické: konvenční značkou se zapisuje pojem. Tato značka bývá mezinárodní a čte se v různých jazycích různě. Takovými ideogramy jsou číslice, chemické značky nebo matematické a fyzikální symboly atd. Číslice se píše bez tečky, pokud označují číslovku základní, mají-li se číst jako číslice [?] řadové, patří za ně tečka: 20 stran = dvacet stran, strana 20 = strana dvacet, 20. strana = dvacátá strana. Pokud jde o základní číslovku, dělá se mezi ní a označením jednotek mezera, chybí-li, jde o záznam jediného slova 60 W = šedesát wattů, 60W = šedesátiwattový (...) Pro psaní matematických a podobných textů platí vnitřní normy.“

PMČ nepřináší oproti MČ nové, zcela odlišné definice. Ovšem text „pomocí písmen (grafémů)“ znamená, že písmeno a grafém chápe jako synonyma, a to je v rozporu s MČ, podle níž „slova grafém se neuvádí pouze pro označení grafických (psaných i tištěných) jednotek, jež samy označují fonémy nebo skupiny fonémů. V širším smyslu jsou grafémy základní jednotky grafického systému a patří k jim [sic] např. také diakritická a interpunkční znaménka a dále také znaky ideografické“,²² jak již bylo zmíněno.

Pojmy „psaní ideografické“, „konvenční značka“ lze považovat za nově zaváděné termíny, které však nejsou blíže vysvětleny. Rovněž tvrzení, že „konvenční (...) značka bývá mezinárodní a čte se v různých jazycích různě“, nelze brát jinak než jako neadekvátně generalizující, značky, jak o nich budeme mluvit později, mají různý původ, různé funkce a jejich označení i čtení v rámci textu je stejně tak různé. U výrazu „čísllice řadové“ předpokládám, že došlo k neúmyslné chybě a má tu být „čísllovky řadové“. Nelze než konstatovat, že tato zásadní příručka by si s přihlédnutím ke svému vlivu zasloužila přinejmenším preciznější korekturu.

V části věnované členicím signálům v PMČ čteme:²³

„Prostředky typografické: velikost a typ písma (hierarchie nadpisů a podnadpisů), pomlčky, hvězdičky, čtverečky apod. (při výčtu), nový řádek, odrážka (odstavec), stránka... V návodech, popiskách, soupisech, v odborných a právních textech apod. se při výčtech vedle číslic a abecedy užívá také pomlček a jiných grafických symbolů na začátku řádku.“

V souvislosti s termínem *prostředky typografické* bychom měli rozlišit dvě různé skupiny: jednak typografická nastavení (typ písma, řez písma, velikost písma atd.), jednak interpunkční znaménka. Za poněkud zavádějící je třeba považovat označení pomlčky jako *grafického symbolu*.

²² [MČ I.: 119–120].

²³ [PMČ: 676].

Přejděme k ČŘJ a podívejme se blíže na již částečně zmíněné tvrzení:

„Na rozdíl od řeči mluvené (...) je řeč psaná samou svou podstatou členěná, neboť její základní jednotky – písmena – jsou v zásadě jednoznačně přiřazena jednotlivým fonémům. Tak jako se diskrétními zvukovými jednotkami jazyka zabývá fonémika, analogicky se diskrétními jednotkami psaného jazyka – grafémy – zabývá grafémika.“

Z textu není patrné, proč byla po první opozici fonémy–písmena užita odlišná opozice fonémy–grafémy. Pokud by z toho mělo vyplývat, že *písmeno* je totožné s *grafémem*, nemůžeme s tím souhlasit, neboť považujeme *grafém* za termín nadřazený termínu *písmeno*. K dalšímu, zde necitovanému textu chceme dodat, že správně uvádí tištěné písmo jako „důležité v současné době“. Pozornost však zaslouží podkapitola Konstrukční systémy písmen,²⁴ která se již dostává na pomezí paleografie:

„(...) distinktivní rysy grafické vytvářejí grafémy jako zcela určité konfigurace, např. velké L je tvořeno svistou úsečkou a menší vodorovnou úsečkou vpravo od jejího dolního konce.“

Směr, kterým se vydala tato podkapitola, je v kontextu jiných publikací z hlediska pojednání grafémiky výjimečný. Z hlediska vědy jako systému a požadavku kompatibility jednotlivých oborů bychom však v případě ČŘJ považovali za vhodné navázat na existující popisný aparát, který byl vytvořen a dlouhodobě existuje v rámci paleografie a typografie, zde však autoři zvolili cestu vlastní terminologie. V příslušné podkapitole najdeme dokonce členění grafémů na základě počtu konstrukčních prvků a jejich tvaru, a to podle kritéria souměrnosti. Tento přístup k problému tak zřejmě zůstane ojedinelým a izolovaným pokusem.

Ohledně číslic se v ČŘJ dozvídáme, že:²⁵

„Vedle v podstatě fonologické abecedy (...) má latinka ještě dvě soupravy číslic, a to jednak číslice tzv. římské, jednak číslice arabské. (...) Římské číslice jsou vlastně adaptací některých písmen římské kapitálky [!] (...) Arabské číslice (...) jsou na písmu nezávislé a jsou zcela samostatnými znaky, jejichž původ je obrázkový (ideografický). Je to desítičlenný soubor číslic 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 a 9 (k nimž později přibyly i další matematické značky, jako je (...) plus +, minus –, krát ×, děleno :, zlomková čára /, desetinná čárka, tečka za číslovkami řadovými, rovná se =, je větší než >, je menší než < aj. (...) U číslic není podstatný rozdíl mezi variantou tiskací a psací. Mají velikost velkých písmen.“

²⁴ [ČŘJ: 44–45].

²⁵ [ČŘJ: 47].

Na tomto místě zdůrazněme, že číslice patří do grafické soustavy a jsou předmětem zájmu grafemiky, to z textu vyplývá. Z výrazu „i další matematické značky“ usuzujeme, že ČŘJ považuje číslice za *matematické značky*. Stejným termínem pak označuje i dále uvedené značky plus, minus atd. Ne zcela přesná je poslední informace, neboť číslice mají kromě varianty verzálkové (majuskulní) také méně běžnou variantu minuskovou (minuskulní).²⁶

K tématu dále ČŘJ uvádí:²⁷

„Zatímco diskrétní zvukové prvky, zvláště ty, které jsou nadány rozlišovací schopností – fonémy – mají v psané stránce jazyka v zásadě přesné protějšky v jednotlivých písmenech – grafémech, ostatní zvukové prvky, tzv. suprasegmentální, jako barva (timbre) řeči, její tempo, přízvuk, důraz, melodie a kadence v písmu takové koreláty nemají a jsou tu jen z menší části skrovně naznačovány grafickými prostředky, jejichž soubor nazýváme členicemi/interpunkčními znaménky, podle toho, že jejich hlavní úlohou je členit písemný text, a jejich užívání interpunkcí. Jsou to tečka, čárka, středník, pomlčka, dvojtečka, tři tečky, uvozovky, závorky, ale také vykřičník a otazník, jejichž hlavní funkcí je signalizovat dynamiku a intonaci. (...) Grafický rozdíl, tj. mezera mezi slovy nebo spojení bez mezer, může tedy být jediným prostředkem významového rozlišení: (...)“

O vztahu mluveného a psaného projevu jsme již hovořili, nebudeme se tedy němu již vracet. Termín *členicí/interpunkční znaménka* je termínem nosným a poměrně dobře vystihujícím podstatu jevu. Budeme s ním dále pracovat a podrobíme ho srovnáním.

Za významnou považujeme poznámku o *mezeře mezi slovy*, o tom, že může rozhodovat o smyslu textu. Mezislovní mezeru můžeme chápat jako plnohodnotný grafém, i když specifické povahy.

ČM se k našemu tématu vyjadřuje takto:²⁸

„Jazyk zaznamenáváme grafickými (psanými nebo tištěnými) znaky. Jejich soubor se nazývá písmo. V našem způsobu písma jsou těmito znaky písmena a znaménka. Písmena (lityry), kterých užíváme, jsou podle své vnější podoby a podle původu latinská (tzv. latinka). (...)“

Kromě písmen užíváme v písmu tzv. rozdělovacích znamének, jako tečky, čárky, středníku, dvojtečky atd.“

²⁶ Verzálkové číslice jsou např.: 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9, skákové číslice např. o 1 2 3 4 5 6 7 8 9.

²⁷ [ČŘJ: 52–54].

²⁸ [ČM: 53].

Hned na počátku zpozorníme u ne zcela přesného tvrzení, že „jazyk zaznamenáváme grafickými znaky“, jedná se spíše o formu jazykových projevů, jazyk jako systém můžeme zaznamenat pouze deskriptivně, z jazykových projevů můžeme zpětně na zákonitosti jazyka usuzovat, ale nikoli jej přímo „číst“.

Jako důležitý termín si poznamenáme *grafické (psané nebo tištěné) znaky*. Tyto znaky, jejichž souborem je písmo, jsou písmena (litery) a znaménka. Zde však postrádáme jakékoli vyjádření ke značkám. Zatím se zdá, že buď zde nejsou chápány jako součást písma, nebo o nich autoři záměrně nehovoří, ať už z jakýchkoli důvodů.

Na jiném místě však zmínku o značkách nacházíme, a to v souvislosti se zkratkami.²⁹

„Některá slova i celá slovní spojení nezaznamenáváme vždy v písmě úplně, nýbrž někdy jen zkráceně, některými písmeny nebo jejich skupinami. (...)“

Zkrácením slov nebo slovních spojení (domácích i cizích) vznikly ustálené značky měř, vah, měn, fyzikálních veličin a jednotek, chemických prvků, matematických pojmů, pojmů hudebních apod. Za značkami tečku nepíšeme. (...) Jako značek se užívá i písmen z jiných abeced než latinské (μ – mikron, π – Ludolfovo číslo ap.) i zvláštních znaků ($^{\circ}$ – stupeň, 16 $^{\circ}$ C; % – procento, 5 %; § – paragraf atd.).“

Jako značek se podle autorů používá písmen – z latinské abecedy i z jiných písmenných soustav – a zvláštních znaků. Z textu vyplývá, že značky jsou často zkratkami domácích nebo cizích slov a slovních spojení.

ČM dále k tématu uvádí:³⁰

„V písmu zřetelně vyznačujeme slova tím, že jednotlivá slova oddělujeme mezerami, že se každé slovo píše (tiskne) zvlášť. (...) Těsnější spojení, které je někdy mezi sousedními slovy, naznačujeme krátkou spojovací čárkou (spojovníkem). Spojovací čárku nazýváme cizím slovem tiret nebo divis (v typografii).“

„Spojovací čárka naznačuje jednotu slova tehdy, je-li potřebí slovo graficky rozdělit, např. na konci řádku.“

„Vedle písmen užíváme při psaní ještě různých znamének, tzv. znamének rozdělovacích. Rozdělovacími znaménky nahrazujeme v písmu ty zvukové prostředky, které vyznačují větu a její druh v mluvené řeči. Označujeme jimi ukončení věty nebo souvětí, přestávky mezi větami v souvětí nebo mezi větnými částmi a jejich členy. Dále jimi vystihujeme povahu vět, zda vyjadřují otázku, rozkaz, zvolání, přímou řeč apod. Ve vědecké terminologii se rozdělovací

²⁹ [ČM: 73–74].

³⁰ [ČM: 74–77].

znaménka nazývají interpunkční a jejich využití interpunkce. Rozdělovací znaménka jsou tečka, čárka a středník, otazník a vykřičník, dvojtečka, uvozovky, dále pomlčka a závorky.

(...) Vzrušená, přerývaná řeč nebo řeč neplynulá, přerušovaná (...) anebo její nedokončení označuje se v písmu někdy také třemi tečkami.“

„Rozdělovací znaménka“ samozřejmě mohou mít funkce, které souvisejí s funkcemi některých zvukových prostředků, ale mohou mít i další funkce, které se zvukovou podobou nejsou v přímém vztahu. Ani přívlastek „rozdělovací“ není podle nás vyhovující – znaménka nemusejí vždy pouze rozdělovat text. Ohledně „tří teček“ pak musíme konstatovat, že jejich pojetí je trochu nejasné. Ve výčtu rozdělovacích znamének je autoři neuvádějí, ale později o nich píší, a to nikoli v rámci pojednání o tečce, kdy bychom mohli chápat tři tečky jako zvláštní derivát tečky, ale až na konci pojednání o rozdělovacích znaménkách; považují tedy tři tečky za samostatné rozdělovací znaménko, ale explicitně to nepotvrzují.

Poněkud jiné hledisko, dané samozřejmě také jiným zaměřením publikace, přináší JJ:³¹

„Psaný jazyk se člení na vlastní psaný jazyk (...) [a] grafiku. (...) Podobně jako parajazyk je v obou svých složkách komplementární k vlastnímu mluvenému jazyku, má doplňkovou, nijak však postradatelnou povahu pro jazyk psaný grafika (...). Jsou to pomocné organizační značky pro vlastní psaní, kam patří především označování velkými písmeny, čárky, pomlčky, otazníky (...) ap., ale i spřežky[,] jako je české, německé či holandské ch aj.; v širším smyslu zahrnuje grafika i ortografii a veškeré způsoby psaní. Grafika zároveň do určité míry zachycuje některé rysy mluveného jazyka (srov. otazník a tázací intonaci), většinu z nich však zachytit nedokáže.“

Na tomto místě si musíme především ujasnit vztah mezi termíny *jazyk* a *text*. V žádném případě mezi ně nelze klást rovnítko, tedy říkáme, že text není jazyk. S autorem musíme souhlasit v tom, že text jako jazykový projev obsahuje jednak vztahy jazyka (je tedy podobou jazyka), jednak grafiku jako doplňkovou složku těchto jazykových vztahů. Zdálo by se tedy, že v textu máme „psaný jazyk“ (jazykovou podobu) a *grafiku* vedle sebe, ale autor správně poznamenává, že grafika má v textu úlohu „nijak však postradatelnou“, tedy že její přítomnost v textu je nezbytná. To znamená, že jazykovou podobu a grafiku nelze oddělit, máme-li ještě hovořit o textu, resp. že text je nerozdělitelnou jednotou jazykové podoby a grafiky. Tak docházíme k tomu, že ačkoli je stanovisko JJ v rozporu se stanoviskem MČ, v důsledku nacházíme možnosti jejich alespoň částečné syntézy.

³¹ [JJ: 21–22].

Důležitou částí pro stanovení základové termínové struktury je otázka, jak naše téma souvisí s pojednáním o znaku a jeho povaze:³²

„Znak je obecně něco (tj. věc nebo forma) zastupující něco jiného (...); jejich (strukturovaný soubor tvoří kód. [...] Kódem se chápe soubor, resp. systém znaků jak sám o sobě, tak jako systém převodu, tj. znaků na věci, objekty, které zastupuje a naopak.

Užitím znaku se předává informace; znak tedy souvisí s významem, resp. obsahem, ale nekryje se s nimi. V jazyce se tradičně spatřují znaky všude, což není přesné: ne všechny typy jazykových jednotek jsou znaky. (...) foném: není znak, ale (výrazová) figura.

Pozn: Figura je jako součást systému konstitutivní složkou znaku, znak to však není (Hjelmslev). XXX V jazyce jsou figurami zvl. fonémy, slabiky a písmena, tj. takové jednotky, které nemají význam.“

Uvedená tvrzení jsou pro naše téma v této fázi stěžejní, a to i proto, že jsou v rozporu s tvrzeními některých gramatických publikací. Nikoli vše, co označují jako znak, také známkem je, dle JJ by měla být řeč i o figurách.

Již zmíněný názor o úloze grafiky JJ dále rozvádí takto:³³

„Výrazným aspektem znakové formy je grafika, běžně a volně chápána jako písmo. Ve skutečnosti tu je však třeba odlišit vlastní písmo (tj. vlastní soubor písmen) od dalších grafických prostředků, která [sic] se podpůrně užívají spolu s ním. Obecně je grafika soubor způsobů záznamu fonologických jednotek v písmu, resp. jsou to části znaků, znaky a některé další prostředky jejich organizace.

Speciální nauka o systému skutečného písma se nazývá grafémika, obecná disciplína studující písmo v neširších souvislostech je gramatologie; ta zahrnuje vedle grafémiky i metagrafémiku, což je souhrnné označení grafických prostředků [!] jiných než vlastní písmo, popř. zahrnuje i subgrafémiku studující primitivní předchůdce písma. Někdy se pro nauku o grafických systémech, nazíraných z hlediska funkčního, razi název grafologie. (...)

Písmem se ovšem zabývají (...) i další speciální disciplíny: epigrafie studuje znakové nápisy vytesané či vyškrabané do kamene, keramiky apod. (...), paleografie se naproti tomu věnuje studiu starých rukopisných písemností na papíru, papyru, kůži, hliněných tabulkách ap.“

Autor znovu rozlišuje písmena od dalších, podpůrných grafických prostředků. Co se týká názvů vědních disciplín, musíme některé z nich označit za téměř neužívané. Grafémika je snad ještě název, který bohemisté znají a užívají, ale o gramatologii, subgrafémice nebo

³² [JJ: 28–29].

³³ [JJ: 37].

grafologii (ve speciálním významu zde uvedeném, který je odlišný od běžnějšího významu tohoto termínu, jak ho chápe např. ČŘJ³⁴) to asi říci nelze. Dokud tedy zůstává tato oblast spíše stranou zájmu bohemistů, považujme (kromě grafémiky) tyto termíny za spíše marginální. Označení metagrafémiky jako souboru grafických prostředků je zjevně metonymické, neboť jde o název vědní disciplíny. O paleografii jsme již hovořili.

„Ty grafické (resp. metagrafémické) prostředky, které slouží organizaci textu, se nazývají interpunkce (...). Pomáhají označovat zvl. hranice slov a vět nebo jejich speciální povahu, např.: . , ; : ! ? () „ “ ... aj. (...) K interpunkci se svou funkcí řadí i psaní velkých písmen, které v latině označuje vlastní jména a ve větě obv. její začátek (...).“

Autor vlastně říká, že existují písmena a interpunkce. Ponechává tím stranou řadu prostředků, které nelze zařadit ani do jedné z těchto skupin, zejména tedy mnohé značky, např. §, % atd. Zajímavé je zařazení použití velkých písmen k interpunkci.

Autor dále uvádí, že grafické jednotky můžeme rozdělit do několika druhů:³⁵

„Obecně jde o tři možné systémy psaní, o

(1) logografii, v níž grafický znak zaznamenává zhruba slovo (srov. logogram, resp. piktogram/ideogram),

(2) sylabografii, v níž grafický znak zaznamenává zhruba slabiku (srov. sylabogram), a

(3) abecedu (alfabetický systém), v němž [!] grafický znak zaznamenává zhruba fonémy (srov. grafém).

Piktogram, resp. ideogram je primárně více či méně názorný obrázek pojmu, zvl. ve starověkých písmech (...). Sylabogram je grafický znak zachycující zvukovou slabiku. (...) Grafém je označení písmena (lity), jakožto minimální distinktivní jednotky písma (včetně písmen diakritických); (...) Občas užívaný termín fonogram označuje obecně grafický znak k záznamu zvuku, např. písmeno či fonetický znak aj. (...) Varianta grafému se někdy nazývá alograf.“

Je zřejmé, že kromě fonografických grafémů se v písemné komunikaci uplatňovaly a dosud se uplatňují také ideogramy.

„Souvislá, obv. věcně uzavřená (a smysluplná) komunikace se také nazývá text, (...) popř. diskurs.“

³⁴ [ČŘJ: 43].

³⁵ [JJ: 38–39].

Můžeme souhlasit s tím, že text je souvislý, obvykle věcně uzavřený a smysluplný, pouze bychom spíše než komunikace zvolili termín komunikát, neboť komunikaci chápeme jako proces přenosu komunikátu mezi činiteli komunikace.³⁶

Text je souvislý, obvykle věcně uzavřený a smysluplný komunikát.

Dále se autor zabývá psaným textem a mluveným textem. Protože chápeme text pouze jako synonymum k autorovu termínu psaný text, budeme po skončení následující citace používat pouze termín text ve smyslu textu psaného, termín *mluvený text*, jak o něm píše autor, dále nebudeme používat.³⁷

„Psaný text se především vytváří zapojením určitého písma (...), kterých je na světě mnohem méně než jazyků. (...) Vedle písma se v psaném textu využívá i grafika v širším smyslu, tj. především interpunkce (...) a ještě textové prostředky další. Způsoby organizace tištěného textu a jeho vzhledu včetně volby písma a ostatních grafických prostředků se zabývá typografie. Směr písma je u latinky zleva doprava a po řádcích postupně dolů; u jiných písem může být však směr obrácený. Interpunkcí se rozumí obecně systém organizujících a rozdělovacích znamének pro části věty (a souvětí) a její hranice (...), širší úseky textu nepostihují. Patří k nim v latince tradičně (a mezinárodně) (...) tečka (...) čárka (...) středník (...) pomlčka (...) dvojtečka (...) uvozovky (...) otazník (...) vykřičník (...) závorky (...) apostrof (...) tři tečky (...). Volně sem patří i dělicí čárka (- divis, též spojovník, pro rozdělování slov na konci řádku) a spojovník (- tiset mezi slovy pro jejich těsné spojení, např. Praha-východ a v češ. u spojky -li).“

Autor opět rozlišuje *písmo* a *grafiku*, kterou dále člení na *interpunkci* a *další textové prostředky*. Důležitá je zmínka o typografii, o té jsme však již hovořili. Směr písma je rovněž zásadní vlastnost textu, k níž se později ještě vrátíme. Určitý postup oproti stanovisku již citovaných mluvnic vidíme v autorově chápání interpunkce (bylo by však lepší říci interpunkčních znamének) jako systému organizujících a rozdělovacích znamének. Jednak tu skutečně jde o systém, jednak skutečně není úkolem znamének jen rozdělovat, jak se to ve výše uvedených publikacích uvádí, ale např. i organizovat. Ve výčtu se tu objevuje mimo jiné pomlčka, apostrof; poněkud nejasné je dvojí uvedení téhož znaménka: dělicí čárka, též spojovník, a spojovník (tiset). Jsou zde sice uvedeny dvě funkce, ale téhož znaménka.

³⁶ Rád bych zde uvedl, že nepřijímám totožnost pojmů *text* a *diskurs*.

³⁷ [JJ: 43–44].

Na jiném místě JJ uvádí:³⁸

„Další textové prostředky, zvláště u tištěných textů svým typem smíšených, zahrnují i různé grafické prostředky nejazykové; záleží to i na tématu textu. Tak např. vedle not (pro záznam hudby) patří k nejčastějším původně matematické a logické symboly[,] jako je rovnítko (=), nerovnítko (resp. znak pro větší či menší než >, <), lomítko (/), obrácené lomítko (\), šipky (→, ←), hvězdička (* pro řadu funkcí), ampersand (@ zvláště v počítačových textech) aj.; speciálních symbolů (např. geometrických) a prostředků jsou stovky.“

Autor zřejmě chápe tyto další textové prostředky velmi široce, namátkou pak vybírá reprezentanty různých druhů těchto prostředků, nehodlá se touto problematikou zabývat více, než jak ji zde uvádí. Nedopatřením je však přiřazení ampersand k @, protože *ampersand* je označením grafému & a grafém @ se nazývá (zatím spíše slangově) *zavináč*.³⁹

Zde můžeme zatím ukončit studium relevantních publikací s tím, že nám poskytly dostatek materiálu, který můžeme využít při vytváření terminologického systému.

2.2 Syntéza dosavadních poznatků a návrh základního definičního systému

Ve vybraných relevantních oborových publikacích jsme shledali řadu shodných tvrzení, ale také řadu tvrzení si odporujících a synonymií, které synonymiemi nejsou. Abychom mohli pokračovat dále, musíme z těchto tvrzení vybrat ty termíny a takové jejich vztahy, které spolu vytvoří referenční systém. Musíme vycházet z uvedených tvrzení, jinak bychom se dostávali mimo současný stav bohemistiky, na druhé straně nemůžeme souhlasit se všemi těmito tvrzeními, z již uvedených důvodů. Definice grafémiky již byla navržena a můžeme ji v této podobě zopakovat:

Grafémika je věda o grafických prostředcích, jež tvoří součást spisovné normy jazyka.⁴⁰

Grafémika však MČ také nazývána⁴¹ jako teorie grafických systémů. Na jedné straně tu tedy máme jednotlivé grafické prostředky jako diskrétní jednotky, na druhé straně přímo grafické systémy jako soustavy těchto grafických jednotek. Jak grafické jednotky, tak i jejich soustavy jsou pochopitelně předmětem grafémiky. Můžeme si tedy vybrat téměř libovolně, kterému

³⁸ [JJ: 46].

³⁹ V angličtině se vedle označení *at* objevují také označení *commercial at*, *at sign* nebo *at symbol* [viz např. Wikipedia: Punctuation].

⁴⁰ podle [MČ I.: 119]

⁴¹ [MČ I.: 119]

pojetí dáme přednost. Přesto považuji za přesnější a uchopitelnější definici stavějící na *grafických prostředcích*. Uvedenou definici tedy ponechme beze změny.

Rozsáhlá synonymie terminologie zabývající se grafickými prostředky a jejich soustav přímo vyžaduje výběr reprezentativních termínů. V uvedených citacích a dalších zdrojích nacházíme tuto skupinu termínů označujících soustavy grafických prostředků:

- grafický systém
- grafická soustava
- systém skutečného písma
- písemná soustava
- psací soustava

Zda dát přednost *systemu*, či *soustavě*, je vzhledem k jejich synonymii spíše záležitostí frekvence těchto výrazů. Častěji se podle mého soudu užívá *soustava*, proto jí budu dále dávat přednost.

V případě adjektivní části termínu není volba již tak snadná: vybíráme z možností *grafický*, *písemný*, *psací*. Grafické⁴² však může být i obecněji vzato i to, co se přímo netýká existence textů. Z adjektiv *písemný* a *psací* pak považuji za vhodnější *psací*, protože nejlépe odpovídá anglickému termínu *writing system*. Jako reprezentativní slovní spojení nám tedy dále bude sloužit *psací soustava*.⁴³

Ovšem po předchozím zkoumání vhodnosti příslušných adjektiv se také s *grafickými prostředky* dostáváme do oblasti nestability terminologického systému. Navíc také tady nacházíme řadu dalších slovních spojení: grafické jednotky, diskrétní jednotky jazyka atd. Z této nestability, zdá se, není úniku. Adjektivum *grafický* není optimální, protože se nemusí, jak už jsme si řekli, nutně týkat pouze jazyka, spojení *diskrétní jednotky jazyka* zase není příliš konkrétní a jeho použití vyžaduje znalost kontextu, což je na překážku jeho obecnému užití. Výše uvedená definice grafemiky je v pořádku, protože se týká pouze těch grafických prostředků, které jsou součástí jazyka. To však neřeší naši situaci.

⁴² ASCS: **grafický** příd. (ř.) 1. týkající se písma n. tisku, psaný, písemný: g-é značky; g-á stránka textu; g. obraz jazyka; lingv. g-é slovo posloupnost písmen v textu od mezery k mezeře (...) 2. zachycený, vyjádřený nákresem, grafem, používající nákrese, grafu (...) 3. týkající se grafiky (...).

⁴³ Termín zavedl Zdeněk Starý [Starý 1992: 11].

Termínem, který by mohl nahradit všechna tato slovní spojení, je *grafém*. Grafém⁴⁴ jsme si již definovali, a to takto:

Grafémy jsou *grafické značky*, které slouží v užším smyslu k označení *grafických* (psaných i tištěných) *jednotek*, jež samy označují fonémy nebo skupiny fonémů; v širším smyslu je pak považujeme za *základní jednotky grafického systému* a řadíme k nim např. také diakritická a interpunkční znaménka a dále také *znaky ideografické*, ať už tvoří součást *ideografických soustav* nebo jen doplněk *soustav hláskových (alfabetických)*.

Při prvním uvedení této definice jsme si kurzivou vyznačili ty termíny, které nebyly ustálené. Vyjádřeme se teď ke všem těmto termínům a zhodnotíme jejich použitelnost. *Grafické značky* považujeme za zcela nepoužitelný termín, značky se týkají pouze určité skupiny grafémů,⁴⁵ nikoli všech grafémů. O adjektivu *grafický* jsme již hovořili. *Grafické jednotky* jsou díky adjektivní části podobně mimo úvahu, v původním spojení *základní jednotky grafického systému* upravme genitivní část dle předchozí dohody na *psací soustavy*. Výstupním spojením je tedy spojení *jednotky psací soustavy*, které je konečně stabilní. *Znaky ideografické* chápeme jako synonymum termínu *značky*, kterému dáváme přednost. Ideografická soustava a hlásková soustava (alfabetická soustava) jsou termíny hyponymické vůči termínu *psací soustava*. V závěru bychom se mohli ještě zamyslet, zda není třeba specifikovat jednotky psací soustavy adjektivem *diskrétní*, ale zde můžeme říci, že jednotky psací soustavy jsou *diskrétní*, můžeme tedy uvedení spojení ponechat bez specifikace. Nyní si můžeme definici upravit, aby odpovídala zmíněným požadavkům:

Grafémy jsou jednotky psací soustavy, které slouží v užším smyslu k označení fonémů nebo skupin fonémů; v širším smyslu k nim řadíme také všechna diakritická a interpunkční znaménka a značky.

Pak si můžeme vytvořit jinou variantu již uvedené definice grafémiky, aniž bychom tím popřeli variantu předchozí:

Grafémika je věda o grafémech čili o jednotkách psací soustavy.

⁴⁴ [SSČ: **grafém** , -u m (ř) grafický znak, písmeno]

⁴⁵ [ČM: 74].

Máme-li nyní stabilně definovány grafémy, můžeme se podívat na termíny jim hyponymické. Co všechno tedy řadíme ke grafémům? I tady jsou stanoviska citovaných relevantních publikací nejednoznačná:

AMČ

„(...) diakritická a interpunkční znaménka a dále také znaky ideografické“⁴⁶

Znaky ideografické jsou totožné s našimi značkami, ačkoli je AMČ tak neoznačuje.

ČŘJ

„Vedle v podstatě fonologické abecedy (...) má latinka ještě dvě soupravy číslic, a to jednak číslice tzv. římské, jednak číslice arabské. (...) Arabské číslice (...) jsou na písmu nezávislé a jsou zcela samostatnými znaky, jejichž původ je obrázkový (ideografický). Je to desítičlenný soubor číslic 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 a 9 (k nimž později přibyly i další matematické značky (...))“⁴⁷

„Zatímco (...) fonémy (...) mají v psané stránce jazyka v zásadě přesné protějšky v jednotlivých písmenech – grafémech, ostatní zvukové prvky, tzv. suprasegmentální, (...) v písmu takové koreláty nemají a jsou tu jen z menší části skrovně naznačovány grafickými prostředky, jejichž soubor nazýváme členicemi/interpunkčními znaménky, (...) Jsou to tečka, čárka, středník, pomlčka, dvojtečka, tři tečky, uvozovky, závorky, ale také vykřičník a otazník (...)“⁴⁸

Číslice tedy můžeme řadit mezi značky, jsou rovněž ideografické povahy. Bohužel se tato publikace nezmiňuje o jiných značkách, než jsou číslice a značky matematické. Nicméně jsou zde uvedena interpunkční znaménka, a dokonce je podán jejich výčet.

PMČ

„V některých případech se užívá i psaní ideografické: konvenční značkou se zapisuje pojem. Tato značka bývá mezinárodní a čte se v různých jazycích různě. Takovými ideogramy jsou číslice, chemické značky nebo matematické a fyzikální symboly atd.“⁴⁹

Zde nenacházíme odlišná tvrzení, publikace pouze utvrzuje ta předchozí.

⁴⁶ [MČ I.: 119]

⁴⁷ [ČŘJ: 47]

⁴⁸ [ČŘJ: 52–54]

⁴⁹ [PMČ: 61]

ČM

„Kromě písmen užíváme v písmu tzv. rozdělovacích znamének, jako tečky, čárky, středníku, dvojtečky atd. (...)“⁵⁰

„Zkrácením slov nebo slovních spojení (...) vznikly ustálené značky měr, vah, měn, fyzikálních veličin a jednotek, chemických prvků, matematických pojmů, pojmů hudebních apod. Za značkami tečku nepíšeme. (...) Jako značek se užívá i písmen z jiných abeced než latinské (xxx – mikron, xxx – Ludolfovo číslo ap.) i zvláštních znaků (xxx – stupeň, 16 xxxC; % – procento, 5 %; § – paragraf atd.).“⁵¹

Jak již bylo uvedeno dříve, znaménka nemusejí být nutně pouze rozdělovací. Naopak poukaz na souvislost, resp. přímo příbuznost značek a zkratk považujeme za velmi přínosný.

JJ

Jazyk a jazykověda hovoří místo našich znamének o *interpunkci*, v případě značek pak o *symbolech*. S termíny *znaménko* a *značka* se sice v této publikaci setkáme, ale pouze sekundárně, mimo hlavní definici.

Z citací vyplývá, že mezi grafémy můžeme řadit: písmena (lityry), značky a interpunkční a diakritická znaménka. Za důležité považují rozčlenit grafémy na dvě základní skupiny: na písmenné grafémy (písmena) a na nepísmenné grafémy (znaménka, značky). O písmenech, grafémech v užším smyslu, v této práci nebudeme hovořit podrobněji, protože jejím hlavním předmětem jsou právě grafémy nepísmenné.

Znaménka jsou specifikována jako rozdělovací, interpunkční, členicí nebo diakritická. Právě funkce diakritických znamének je však vždy vázána na konkrétní písmeno nebo písmena. Protože však písmena ponecháváme mimo předmět této práce, nebudeme se zde zabývat ani diakritickými znaménky. Pro bližší informace o diakritických znaménkách odkazují na články Jakuba Krče a Filipa Blažka v časopise Typo.⁵²

Z adjektiv rozdělovací, interpunkční a členicí je nejvhodnější adjektivum interpunkční, protože rozdělování není jedinou funkcí znamének, stejně tak členění textu nemůže zahrnout všechny funkce znamének, je tedy rovněž nepostačující. Interpunkční znaménka je tedy termín nejvhodnější. Zdánlivě vhodnější termín *znaménka* by se mohl dostávat do nežádoucí synonymie s termínem *diakritická znaménka*, proto od něj musíme upustit.

⁵⁰ [ČM: 53]

⁵¹ [ČM: 73–74]

⁵² Krč, J.: Kde se vzala, tu se vzala... aneb Malý exkurs do dějin diakritiky v češtině. In: Typo, 2004, č. 10, str. 3. Blažek, F.: Diakritická znaménka. In: Typo, 2004, č. 10, str. 4–13.

Vedle znamének existují také značky, které mají ideografickou povahu, jejich původ souvisí s existencí zkratk. Vidíme, že znaménka a značky musíme považovat za rozdílné kategorie grafémů, a to na základě rozdílné funkce.

Uveďme si tedy všechny kategorie, do nichž můžeme řadit grafémy, a pokusme se charakterizovat je tak, abychom je odlišili od ostatních kategorií.

Písmena, např. { a g D E Ř }, jsou nejtypičtějším grafémům, resp. grafémům v užším smyslu, sama o sobě nemají význam. Jejich povaha je fonografická.

Značky, např. { % § & @ © 4 \$ }, samy o sobě mají význam, mají ideografickou povahu a představují tak jiný, vývojově starší způsob psaní než ostatní kategorie.

Číslice { 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 } svou ideografickou povahou náleží mezi značky, oproti jiným značkám však mají specifický způsob organizace; můžeme je tedy systémově chápat jako součást kategorie značek, v jejich rámci však představují samostatnou podkategorii.

Interpunkční znaménka, např. { . , ; : „“ () [] / \ | | } , nemají sama o sobě význam, až na výjimky (mohou určovat kadenci) nemají fonografickou povahu. Jejich přítomnost v textu je vždy přímo spojena s nějakou organizační funkcí.

Máme již tedy určitou představu o těchto kategoriích a můžeme si je definovat s ustálenou platností:

Grafémy mohou být písmena, značky nebo interpunkční znaménka.

Písmena jsou grafémy fonografické povahy.⁵³

Značky jsou grafémy ideografické povahy.

Interpunkční znaménka jsou grafémy sloužící k organizaci textu.

2.3 Obecný pohled na text a návrh základního definičního systému

Přístup, který jsme uplatnili v minulé kapitole, nám přinesl stabilní terminologický základ, nikoli však znalost souvislostí jednotlivých kategorií (písmena, značky, interpunkční znaménka) s existencí textu. Abychom mohli uplatnit toto jiné hledisko, musíme se začít zabývat textem od nejnižší úrovně. Tímto zdánlivě obyčejným uvažováním můžeme k textu dojít jinak; to, jak běžný text vypadá, je dáno určitými hodnotami, které často považujeme za

⁵³ Pro úplnost chci zmínit, že určitou fonografickou povahu (ve smyslu kadence) má třeba otazník, takže i tady se projevuje, přes relativní vyhraněnost kategorií grafémů, existence dílčích přesahů.

konstanty, ačkoli jde o *proměnné*. Dojde-li pak při vývoji písemné komunikace (jak k tomu již mnohokrát došlo) ke změnám hodnot těchto proměnných, ovlivní to všechny vyšší úrovně písemné podoby jazyka a projeví se to také v některých souvislostech kategorií grafémů, považují za nutné uvědomit si, že text, jak ho známe, může mít dočasný charakter – vlastně ho stále má, jenom to není patrné. Uvidíme, že procesy, které během vývoje písemné komunikace neustále probíhají „za textem“, mohou mít nečekaný vliv na všechny úrovně písemné komunikace.

Vezměme si do ruky libovolný list papíru s tištěným textem. Podívejme se však na něj trochu jinak, než jak to činíme obvykle. Jde o určité *zobrazení*. Jeho nutnou podmínkou je *zobrazovací plocha*, to může být tento list papíru, nebo hliněná tabulka, nebo stěna, na niž se promítá, obrazovka monitoru, lístek do divadla nebo výplatní páska. Zobrazovací plocha je, ačkoli to dnes již tak nevnímáme, geniální princip, jehož mimořádnost spočívá v popření jednoho ze tří rozměrů, tedy hloubky. Pochopitelně, všechno, co je hmotné, má tři rozměry, třetí rozměr papíru a tiskové barvy, tedy i v případě zobrazovací plochy a zobrazovaných objektů existuje, ale je minimalizován.

Zobrazovací plocha je rovinný objekt, u něhož je popřen jeden z rozměrů, a to hloubka, za účelem možnosti zobrazení a jeho vnímání.

Zde je třeba poznamenat, že úplně jiné možnosti již dnes skýtá holografie,⁵⁴ u níž můžeme hovořit o skutečně trojrozměrném zobrazení, samozřejmě z hlediska recepce. Jistě i holografickým zobrazováním textů se budeme muset jako bohemisté v poměrně brzké době zabývat, ale dnes ponechme holografii stranou. V této práci nás bude zajímat pouze zobrazování grafické.

Je-li na zobrazovací ploše něco zobrazeno, není to zřejmě napsáno „černou křídou do komína“, ale máme to „černé na bílém“. To znamená prostou skutečnost, že můžeme zobrazené objekty vnímat. Pokud něco má být vidět, musí být patrný rozdíl mezi tím, co je zobrazeno, a zobrazovací plochou. V této souvislosti se obvykle užívá termín *dvojrozměrné zobrazování*.

Zobrazovací plocha je z hlediska recipienta nejlépe orientována pod úhlem, pod kterým grafémy nesplývají. Pokud existují nějaká pravidla pro zobrazení určitých grafických prvků, musí být záznam proveden a v okamžiku vnímání v takovém stavu, aby tyto grafické prvky

⁵⁴ ASCS: **holografie**, -e ž (ř) fyz., fot. způsob zobrazování založený na interferenci paprskových svazků, při němž zůstává uchována trojrozměrnost předmětů [...]).

mohly být vnímány v dostatečné míře. Kromě toho tu hraje roli mnoho dalších fyzikálních vlastností prostředí i situace, kdy vnímáme příslušné zobrazení, např. jiné je čtení textu na billboardu při rychlé jízdě autobusem, jiné je čtení nápisů na vývěsních štítech za hustého deště nebo barevného textu v časopise za nápadně zhoršených světelných podmínek.

Zobrazení je záměrný a vnímatelný výskyt grafických objektů na zobrazovací ploše.

Zásadní termíny vztahující se k našemu tématu (grafémika, grafém, grafický) jsou příbuzné na základě slovotvorného základu graf, který nacházíme v řeckých slovech gráfó – píšu, škrábu, kreslím, resp. grafé – obrys, malba, znak. Cokoli je zobrazeno (tedy záměrně, viditelně atd.), můžeme označit jako *grafický*⁵⁵ objekt. Hovoříme-li o objektu *grafickém*, znamená to, že je určen k zobrazení na zobrazovací ploše, tedy je popřena jeho hloubka. Definujme si grafický objekt.

Grafický objekt je objekt vzniklý zobrazením na zobrazovací ploše.

Podíváme-li se na naši zobrazovací plochu, např. list vytržený z časopisu, vidíme různé grafické objekty. Můžeme je rozdělit do dvou skupin, které jsou dány našim zájmem o text: na textové grafické objekty, které slouží k zobrazování textu, a na netextové grafické objekty. Těmi mohou být nejrůznější linky, ornamenty, ale také kresby, fotografie nebo grafy. Netextovými grafickými objekty se ovšem nebudeme podrobněji zabývat.

Textové grafické objekty (dále jen TGO) slouží k zobrazování textu. Můžeme se tedy ptát, co je pro ně závazné, jak je můžeme popsat? Jednou z možností může být pojednání v publikaci ČŘJ: „zatímco fonémy jsou tvořeny svazkem určitých distinktivních rysů, tj. v podstatě jejich součtem, sumou, distinktivní rysy grafické vytvářejí grafémy jako zcela určité konfigurace“.⁵⁶

Oproti pojetí ČŘJ bychom však měli dát přednost zavedené klasifikaci těchto grafických distinktivních rysů, jak je užívána v paleografii a typografii. Většinu těchto termínů vidíme na obr. 1.

⁵⁵ ASCS: **grafický** příd. (ř.) 1. týkající se písma n. tisku, psaný, písemný: g-é značky; g-á stránka textu; g. obraz jazyka; lingv. g-é slovo posloupnost písmen v textu od mezery k mezeře (...) 2. zachycený, vyjádřený nákresem, grafem, používající nákrese, grafu (...) 3. týkající se grafiky (...).

⁵⁶ [ČŘJ: 44]

Obr. 1: Ukázka popisného názvosloví z Typografického manuálu⁵⁷

Základními termíny jsou tu dříky jako svislé lineární útvary a břevna jako lineární útvary horizontální. Další specifikaci umožňují např. termíny serif neboli patka, kout, chvost, hřbet, ucho, smyčka nebo zrno.

V citaci samozřejmě mnozí z nás zaregistrovali, že ČŘJ hovoří v souvislosti s grafickými distinktivními rysy o *grafémech*, zatímco dosud byla ve výkladu řeč o *textových grafických objektech*. Jaký je tedy vztah mezi TGO a grafémy?

Jak už jsme si řekli, TGO můžeme chápat jako objekty materiální povahy, které jsou umístěny někde na zobrazovací ploše. Mohou být různých tvarů, mohou se různě seskupovat,

⁵⁷ Beran, V. a kol.: Aktualizovaný typografický manuál, s. 13. Praha, Kafka design 1999.

vytvářet konfigurace. Grafémy jsou naproti tomu jednotkami psací soustavy jazyka. MČ o tomto vztahu říká:⁵⁸

„Proti grafému stojí jeho konkrétní realizace v grafickém komunikátu, podobně jako proti fonému stojí jeho konkrétní realizace v mluveném projevu.“

Touto konkrétní realizací, která stojí *proti* grafému, je právě náš textový grafický objekt. Měli bychom se však ohradit proti zvolené předložce *proti*. Ačkoli grafém nemusí být nutně znakem, ale zejména v případě fonografických grafémů nejčastěji figurou (s výjimkou například otazníku atd.), je vždy jednotou určitého modelu, k němuž lze přiřazovat reálné (textové) grafické objekty, a určité funkce. Model grafému je sdílený všemi uživateli příslušného jazyka a je pouze myšlený. Grafém není materiální povahy, můžeme jenom říci, co k němu lze přiřadit, a to jsou právě TGO, konkrétní realizace grafému v hmotném světě. Vidíme-li tedy v textu grafém „c“ a ukážeme-li na něj, říkáme sice „toto je grafém c“, ale ukazujeme vlastně na textový grafický objekt, který je realizací grafému c. Hovoříme-li tedy o grafémech v konkrétním textu, nemýlíme se, ale máme tím na mysli jak TGO, tak grafémy, k nimž jsou tyto TGO přiřazeny. Ovšem hovoříme-li o TGO, nehovoříme tím rozhodně o grafémech, ale pouze o TGO.

Definujme si nyní TGO:

Textové grafické objekty grafické objekty přiřaditelné konkrétním recipientem k jím užívaným grafémům.

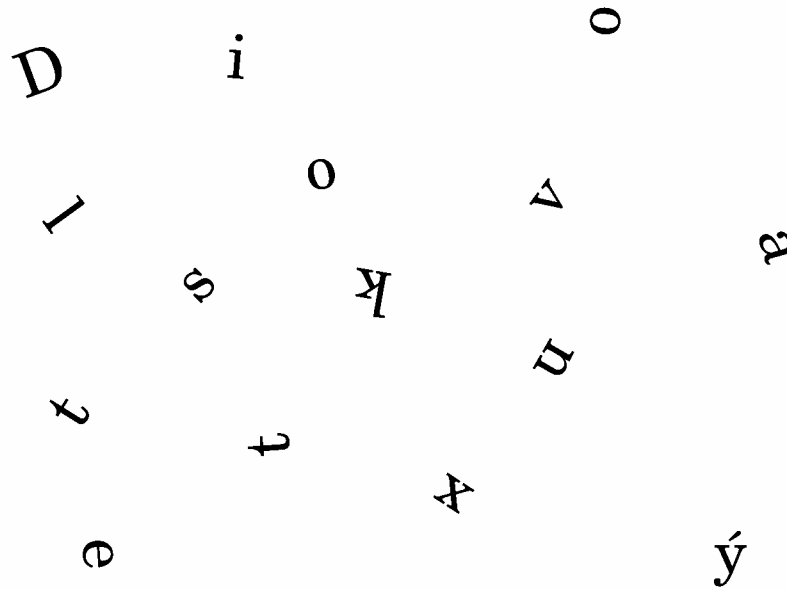
Tato definice vychází z recepce, textové grafické objekty jsou tedy textovými jen pro toho, kdo je dokáže tak recipovat. Samozřejmě může existovat také mezistav, kdy recipient vnímá, že zobrazené textové objekty jsou přiřaditelné, ale není schopen příslušnou psací soustavu užívat (např. člověk neznalý hebrejštiny vnímá text v hebrejském časopise). K tomuto mezistavu se ještě vrátíme.

Vraťme se teď k textu. Dospěli jsme na jedné straně k tomu, že vnímáme nějaké grafické objekty na zobrazovací ploše. Víme, že tu máme grafické objekty textové a netextové. Dále víme, že všechny tyto TGO můžeme přiřadit k určitým grafémům jako jednotkám písemné podoby jazyka. Klíčová otázka však zní: Jak poznáme, že jde o text?

Stačilo by říci, že existence TGO, přiřaditelných k jednotlivým grafémům, tedy písmenům (včetně diakritických znamének jako jejich součástí), značkám a interpunkčním znaménkům

⁵⁸ [MČ I.: 119]

evidentně znamená existenci textu? Pokud totiž grafémy umístíme na zobrazovací plochu (stránku) izolovaně na libovolná místa s různou orientací vůči stránce, velmi pravděpodobně nebudeme takový soubor považovat za součást textu:

Obr. 2: Dislokované TGO

Proč nejde o text, vždyť podmínky jsou splněny: jsou tu textové grafické objekty, a přece jen málokdo by tu viděl text. Text je tedy dán ještě něčím jiným, co ho činí textem, co umožňuje jeho identifikaci jako textu.

Další obrázek užívá jako příkladu již zmíněného mezistavu: tento hebrejský text většinou nejsme schopni číst (výjimky z tohoto pravidla zanedbejme), dokonce ani neznáme jednotlivé grafémy; přesto jsme *bez váhání* schopni určit, že jde o text!

אשה צעירה, נאה, מקצוע חופשי, משפחה, בעל, ילדים. יום אחד היא לוקחת את הילדים לגן. חוזרת הביתה ומתאבדת. מאניה דיפרסיה. מיקי (שם בדוי) מספרת מבפנים על עולמם של

לא רציתי שיעזרו לי. רציתי רק למות

אנשים שחולים במחלה האימה הזו, כל הזמן על סף התהום הקורצת. היא יודעת. היא היתה שם. היא כבר ניסתה להתאבד שלוש פעמים

יעל חן / צילום: פנינה מרקמן בוננו'ם

לפני ארבע שנים התאבדה חברה טובה שלי, חברת נפש. בבוזק הביאה את שלושת ילדיה הקטנים לבית הספר, ונפרדה מהם כרגיל. היא ידעה כבר אז, שלעולם לא תראה אותם יותר. ואחריכן, בתכנון כמעט צבאי, נסעה למקום מרוחק, בלעה כדורים, ומתה. היא היתה בת 37, יפה וחכמה ומצחיקה, ואהבה את החיים ואת הילדים שלה, אבל בכל זאת רצתה, יותר מכל, למות. ואת הרצון הנורא הזה ניסיתי להבין זמן רב, ולא הצלחתי. לא הבנתי במוחי ובלבבי, איך יכלה לעזוב את ילדיה, את בעלה את חבריה. אותי.

לפני כחודש פגשתי במיקי (שם בדוי) במקרה, בבית חברים. שיחתנו התלגלה לאן שנתגלגלה, וסיפרתי לה על חברתי. ומיקי שאלה אם היא תה חולה, ואולי היתה מאנית דיפרסיה. ואני אמרתי כן, היא היתה כנראה חולה, כי היתה שוקעת בדיכאונות, ועולה מהם אחרי ימים ספורים. ומיקי אמרה לי שאולי היא תוכל לעזור לי להבין, ולקבל, כי הספור שלה הוא סיפור הסבל של החולים במחלה, החולים שאינם יודעים כי אפשר לשלוט בה, במחלה האיומה הזאת, ולחיות כאחד האדם, בעזרת טיפול תרופתי מתאים.

כמעט חצי לילה ישבנו, מיקי ואני, בדירה הקטנה שלה בצפון הארץ. שני חדרים, קירות עמוקים בספרים. הספרים, אותם היא מכנה "המפלט שלי" חוזרים בסיפור פעמים רבות. שמעתי סיפור יסורים שנמשך חמש עשרה שנים, יסורים שאולי עוברים ברגעים אלה על קוראים רבים. יסורי החולים במאניה דיפרסיה. מיקי היא כבת 30, עוסקת במקצוע חופשי, ומצליחה בו מאוד. היא אוהבת את עבודתה, את לקוחותיה. אך הם אינם יודעים שהיא חולה. לצערי, היא אומרת, הדעה הרווחת היא כל כך אנטי חוליהנפש, ורק זה חסר לי, שידעו שאני מתקיימת וחיה על כדורים, שאני מוגדרת בלכת'ס קון הרפואי היבש כחולת נפש. לה עצמה אין ההגדרה הזו מפריעה. המחלה שלי, היא מחייבת, היא כמו כל מחלה כרונית אחרת. אבל לך תתחיל להסביר לאחרים. מיקי מדברת בשקט, שוקלת את המלים, בוררת אותן. היא עדינה מאוד, יפה, עיניים בהירות, שיער בהיר, סבוך. היא "רוי

קה", לבושה בבגדים גדולים, רחבים. אם זה לא היה כל כך בנאלי, אפשר היה להגיד שהיא שבירה. אבל היא באמת שבירה, כך היא אומרת לי, וכל יום שעובר עליה בלי ליפול לתהום, התהום שעוד וחוזר ונדבר בה, הוא יום נהדר.

מיקי נולדה בשוב כפרי, בצפון הארץ, בת אמצעית להורים חמים ואוהבים. "בערך בתקופת התיכון", היא מתחילה את סיפורה, "התחלתי להיכנס לדיכאונות. המעבר מבית הספר העממי לתיכון היה חוויה קשה עבורי. הייתי קוראת מהבוקר עד הערב, בורחת לספרים. לא הבנתי מה קורה לי. הייתי בודדה, ולא יצאתי עם חברים. הייתי בדיכאון, אבל לא ידעתי להגדיר את זה כן".

- ההורים לא הרגישו שמהו קורה

To však znamená, že znalost jednotlivých grafémů není pro vnímání existence textu plně určující. Jednou z podmínek tedy je, že vnímáme alespoň některé z grafických objektů jako TGO, tedy předpokládáme, že existují nějaké grafémy, k nimž lze tyto TGO přiřadit. Stále však zbývá druhá podmínka, která je nutná pro určení existence textu. Je to právě ta podmínka platnosti nějakého principu uspořádání, která byla porušena dislokací TGO na obr. 2. Dislokace jako zásah do uspořádání TGO na zobrazovací ploše neznamená, že jde o porušení pouze jediného principu. Toto uspořádání nemá jednoduchý charakter, jde spíše o několik principů. Můžeme o nich říci, že právě tyto principy činí text textem, na základě těchto principů vnímáme soubor TGO jako text. Jsou to proto právě tyto principy, které od počátku určují existenci textu. Zavedl jsem pro tyto principy pracovní termín *textové atributy*. Hned na tomto místě bychom si měli říci, že nejde o konstanty, ale o proměnné, nastavení každého z textových atributů se tedy může během vývoje psací soustavy měnit jak závisle, tak i nezávisle na ostatních textových attributech.

Textové atributy jsou proměnné principy uspořádání textových grafických objektů, které umožňují vnímat soubor těchto textových grafických objektů jako text.

Je zřejmé, že textové atributy jsou stejně staré jako texty vytvořené v nejstarších psacích soustavách. Určovaly existenci prvních souvislých textů a určují také existenci všech našich současných textů.

Proberme si nyní jednotlivé *textové atributy*. Textové atributy vznikly pod vlivem dlouhodobého užívání psacích soustav a jejich vývoje, od počátku tedy nejenže umožňují existenci komunikátu v textové podobě, ale jsou nastaveny tak, aby komunikační situace byla optimální.

Základním textovým atributem je řádek.⁵⁹ Ten určuje, kam se při produkci i recepci přechází mezi dvěma navazujícími TGO, jak vypadá jejich sled. V českém textu přecházíme z jednoho TGO na jeden určitý TGO, a to směrem doprava, zpravidla lineárně. Součástí tohoto atributu je tedy také určení směru, kterým se přechází mezi jednotlivými TGO. TGO se nemohou překrývat, neměly by se ani dotýkat. Tuto vzdálenost mezi sousedními TGO, která hraje velkou roli při čtení, nazýváme *proklad*. Proklad je dán požadavky snadného a rychlého čtení, které nejsou splněny, pokud je proklad příliš těsný, příliš volný nebo je z nějakého důvodu velmi různý. Další textové atributy již staví na existenci *řádku*.

⁵⁹ Termín **řádek** chápou spíše jako určitou řadu, posloupnost grafémů; zahrnují tedy pod něj všechna lineární uspořádání grafémů, ať už jde vedle vodorovných řádků o svislé sloupce, o kruhové nápisy na mincích nebo třeba o spirálový nápis na disku z Faistu.

Délka řádku určuje, že řádek není nekonečný, ale není v užším smyslu ani příliš krátký, ani příliš dlouhý, má tedy nějaký začátek a konec.

Řádkový proklad stanovuje rozteč jednotlivých řádků. Stejně jako jednotlivé TGO, ani řádky se nemohou překrývat, dokonce ani dotýkat, jejich vzdálenost musí být v rámci textu konstantní a optimální z hlediska jazykové ekonomie.

Řádková vazba určuje přechod mezi koncem jednoho a začátkem dalšího řádku. Tento textový atribut přímo závisí na nastavení textového atributu *řádek*, a to zvláště na jeho vlastnosti *směr*. V češtině končí řádek vpravo a text pokračuje o řádek níž zleva doprava. Pro nás jako uživatele této psací soustavy je to jistě na první pohled nezajímavý poznatek, ale právě tato samozřejmost je dána tím, že nastavení tohoto textového atributu se dlouhodobě zdá konstantní a zároveň odpovídající požadavkům snadné a rychlé komunikace.

Než budeme pokračovat dále, můžeme říci, že jsme zmínili všechny podstatné textové atributy. Samozřejmě bychom mohli uvažovat o tom, zda třeba stránka, její začátek a konec a přechod na stránku další nemohou být řazeny k již zmíněným textovým atributům, ale dle mého soudu již nejde o nedílné principy, které by určovaly existenci textu.

Jak již bylo řečeno, textové atributy působí snad jako cosi naprosto samozřejmého, o čem snad není třeba ani hovořit. Ale to je právě hlavním důkazem jejich funkce: jsou nastaveny tak, že je pro nás existence textu naprosto přirozená, a to právě takového textu, jaký známe. Diachronní hledisko nám zanedlouho ukáže, že tato nastavení se měnila a prokáže proměnný charakter textových atributů. I v synchronní rovině však vidíme odlišnost některých jejich nastavení. Od tohoto nastavení v českých a vůbec v evropských textech, je odlišné nastavení textových atributů v psacích soustavách např. na Blízkém východě, kde najdeme směr řádků opačný, tedy zprava doleva, řádek končí vlevo a text pokračuje o řádek níž zprava doleva. Ještě členitější je nastavení textových atributů třeba v Japonsku: tradiční směr řádků je vertikální, a to shora dolů, v současnosti se však kromě toho v Japonsku píše i zleva doprava jako u nás, ale také zprava doleva.

K textovým atributům se budeme ještě vracet, v této chvíli si můžeme říci, že určují vzhled textu na zobrazovací ploše, tak že vnímáme jeho existenci a jsme schopni takový text produkovat i recipovat, aniž bychom se museli nastavením těchto atributů zabývat. Tím, že textové atributy určují vzhled a skrze to existenci textu, mají výhradní vliv na jeho estetické kvality, které jsou rovněž funkcí zahrnutou v procesu písemné komunikace.

Kromě uvedených textových atributů můžeme hovořit ještě o dalších možnostech, jak ovlivňovat vzhled textu (z hlediska produkce), resp. s jakými se můžeme při recepci textu setkat. Nejde o již takové úpravy, které by ovlivnily existenci textu, nejde tedy o textové atributy, na druhé straně však ještě nejde o volbu jednotlivých grafémů. Jde o různá typografická nastavení textu, která tvoří přechodovou kategorii mezi textovými atributy a grafémy, v užším smyslu interpunkčními znaménky.

Tato nastavení existují na základě textových atributů. Také textové atributy jsou také z hlediska produkce předmětem typografie, ale mají určující charakter pro existenci textu, což u typografických nastavení neplatí. Dá se říci, že typografická nastavení částečně upravují v některých částech textu některá nastavení textových atributů. Vždy je však taková změna analogická vůči původnímu nastavení textových atributů, díky tomu je typografické nastavení vnímatelné a může plnit svou organizační funkci.

Typografická nastavení se týkají především volby konkrétního *písmo*, jeho konkrétního *řezu* (základního, *kurzivního*, tučného atd.), jakož i dalších úprav, jako je *p r o s t r k á n í* nebo podtržení. Zde se nebudeme touto problematikou zabývat podrobněji, ale podíváme se na funkci, jakou tato typografická nastavení mají. Jde především o funkci organizační, kdy tato nastavení formou *vyznačují* některé části textu, aby byly odlišeny od textu jako celku (termíny, citace, nadpisy, zásadní tvrzení, komentáře, popisky k obrázkům atd.). Nelze však pominout ani funkci estetickou, která jednak vytváří estetickou hodnotu textu v jeho materiální podobě, jednak souvisí s požadavky jazykové ekonomie, které může naplnit lépe než původní nerozlišený text určený pouze textovými atributy.

Vyznačování částí textu jako způsob jeho organizace nám napovídá, že se blížíme od úrovně textových atributů k úrovni grafémů. Textové atributy a typografická nastavení mají v textu jinou platnost než grafémy, podílejí se na utváření textu jiným, v případě textových atributů dokonce zásadním způsobem. Z kategorií grafémů, které jsme si pro potřeby této práce vymezili již dříve (písmena, značky, interpunkční znaménka), jsou typografickým nastavením nejbližší interpunkční znaménka, a to na základě své organizační funkce. Jako příklad můžeme uvést dvě možnosti ohraničení určité části textu, např. termínu:

Současný stav jazyka vzhledem k jeho pozorovateli je jazykovou *synchronií*.

Současný stav jazyka vzhledem k jeho pozorovateli je jazykovou „synchronií“.

V prvním případě jsme použili typografické nastavení *kurzivní řez*, ve druhém párové interpunkční znaménko *uvozovky*. Z hlediska recipienta nejde o zásadní rozdíl, ačkoli způsob,

jakým bylo tohoto ohraničení docíleno, je zcela odlišný. V první větě probíhá změnou nastavení písmen ve slově synchronií, ve druhé větě vložení interpunkčních znamének těsně před a těsně za slovo synchronií, což je však už zásah do sledu grafémů, jehož součástí interpunkční znaménka vždy jsou.

Můžeme tedy říci, že dle kritéria funkce existuje kontinuální přechod mezi typografickými nastaveními a interpunkčními znaménky. Dělicí čarou je právě zařazenost do sledu grafémů, tedy zařazenost do textu.

Zbývají nám ještě dvě, z hlediska utváření textu, jak se jím zabýváme od prvotního zobrazení, kategorie, a to jsou písmena a značky. Nemůžeme říci, že písmena by stála výše, jde v zásadě o dva principy, mezi nimiž je konkurenční charakter. Jak uvidíme v diachronně zaměřené části této práce, ideografický princip psaní, který je vývojově starší a k němuž značky náleží, sice prošel obdobím ústupu, dnes je však stále platným principem vedle mladšího principu fonografického, který je od svého vzniku principem dominantním.

Ač jde tedy o principy zásadně rozdílné, přesto existuje určitá forma jejich přiblížení, ba dokonce průniku. Tímto průnikem, a to samozřejmě ze strany principu fonografického, jsou (některé) zkratky. Zkratky sice nejsou hlavním tématem této práce, dotýkají se však problematiky značek, a proto bychom se u nich měli alespoň krátce zastavit.

MČ, kterou jsme na počátku zvolili za publikaci výchozí, nás uvádí do problematiky zkratek takto:⁶⁰

„Zkracování slov a slovních spojení je jedním z prostředků jazykové ekonomie (...)“

Jazyková ekonomie je tendence jazyka k větší snadnosti produkce a recepce jazykové komunikace. Jazyková ekonomie přímo vyžaduje optimální nastavení textových atributů, je také motivací pro typografická nastavení, konečně se projevuje i v rovině grafémů; z citace zjišťujeme, že je také určujícím motivem vzniku zkratek.

„Při tvoření zkratek, které stojí na okraji slovo tvorby a zasahuje do ní vytvářením zkratkových slov, nastává tzv. krácení mechanické (...)“, při němž „se redukují slova nebo víceslovné výrazy na některé hlásky (písmena) nebo slabiky, popř. skupiny hlásek (písmen), které svým nápadným složením nebo pravopisem a současně vžitou podobou signalizují v povědomí adresáta projevu význam nezkráceného výrazu (...)“

„Zkratka a plná podoba výrazu mají v principu stejný význam, jsou jen dvěma různými výrazovými prostředky spojenými s jediným myšlenkovým odrazem objektivní reality; pro existenci zkratky je ovšem plná podoba nezbytným předpokladem, kdežto obráceně nikoli. Při

⁶⁰ [MČ I.: 517]

vzniku zkratky je možné spojení s myšlenkovým odrazem jen přes plnou podobu. Jakmile se však takové spojení stane obvyklým, vzniká konkurence mezi zkratkou a plnou podobnou [!]. Z důvodu jazykové ekonomie vítězí zpravidla zkratka, jejímž výhradním užíváním se plná podoba zatlačí do pozadí (...)“

Je zřejmé, že tato tendence představuje ve vývoji jazyka přesun některých prostředků písemné komunikace od fonografického k ideografickému principu. U zkratkových slov k takovému posunu nedochází, neboť nově utvořené jednotky vnímáme opět jako slova: Čedok, laser; ovšem některé zkratky čistě grafické (tedy ty, které se zkracují jen v psané podobě, zatímco v podobě mluvené je užívána pouze plná podoba spojená s nimi stejným myšlenkovým odrazem) „*se staly mezinárodně kodifikovanými písmennými značkami, znamenajícími matematické, fyzikální nebo astronomické apod. jednotky (...) V [voltů] (...), M [mega-] (...)*“ atd. Zde tedy již hovoříme o zkratkách, ale zároveň i o značkách. Protože jsme si již definovali jednotlivé kategorie grafémů, musíme na základě stanoveného kritéria určujícího principu psaní připustit, že v případě těchto zkratek jde o princip ideografický, tudíž tyto zkratky musíme řadit výhradně mezi značky, ačkoli jejich textové grafické objekty jsou shodné s TGO přiřaditelnými k písmenům. Tyto zkratky však již mohou mít jen částečný fonografický charakter. Řada zkratek tak samozřejmě stojí na pomezí fonografického a ideografického principu a jejich problematika by stála za samostatnou práci, zde pouze řekněme, že většina zkratek na pomezí má již spíše charakter ideografický.

Prokázali jsme, že písmena a značky jako kategorie mohou sdílet některé jednotky, konkrétně jde o zkratky, které mohou mít povahu ještě fonografickou, ale zároveň už také ideografickou.

Zbývá nám ještě vztah písmen a značek k interpunkčním znaménkům. Mezi písmeny a interpunkčními znaménky bychom těžko hledali společné jednotky. Diakritická znaménka sice jako by s interpunkčními znaménky souvisela, jde však podle mého soudu o zcela odlišnou kategorii, jak již bylo řečeno. Diakritická znaménka nevstupují do sledu grafémů, ale jsou vždy součástí písmen, která takto modifikují, a to s fonografickou platností.

Mezi značkami a interpunkčními znaménky však společné jednotky nalézt můžeme. Jedná se zejména o otazník a vykřičník. Budeme se jimi zabývat v diachronně zaměřené části této práce, na tomto místě předesílám, že jejich původ nasvědčuje spíše jejich zařazení mezi značky, ačkoli se běžně hovoří o interpunkčních znaménkách.

Poznali jsme, že všechny úrovně utváření textu, od textových atributů až k písmenům, fungují na jiných principech, že však přesto můžeme najít styčné oblasti v jejich funkcích a všechny tyto úrovně nám tak představují svým způsobem kontinuálně fungující systém písemného vyjadřování procházející vývojem podobným tomu vývoji, jakým prochází sám jazyk. Máme-li uvažovat o současném stavu tohoto systému, případně hledat možnosti jeho dalšího vývoje, musíme se v další části zaměřit na vývoj, kterým již tento systém prošel.

3. STRUČNÝ POHLED NA VÝVOJ PSACÍCH SOUSTAV VZHLEDEM K TÉMATU

Ačkoli diachronní hledisko není v této práci hlediskem hlavním, nebylo by vhodné je opomenout. Nebudeme zde sledovat podrobný vývoj každého grafému, protože zejména v rovině funkcí by bylo velmi zjednodušující hovořit u nepísmenných grafémů o kontinuálním vývoji, vývoj těchto grafémů byl často nespojitý, skokový, uplatnily se při něm různé faktory. Dostupné informace o vývoji jednotlivých nepísmenných grafémů budou uvedeny jako součást jejich přehledu v poslední části této práce. Na tomto místě se alespoň pokusíme odhalit některé souvislosti vývoje psacích soustav v rámci jednotlivých kategorií grafémů. Nedílnou součástí tohoto pohledu bude také problematika textových atributů.

3.1 K vývoji písmen

Písmena sice stojí spíše na okraji zájmu této práce, na druhou stranu nelze hovořit o psacích soustavách, aniž bychom se zmínili o písmenech, ačkoli musíme mít na paměti, že psací soustava vůbec nemusí být složena z písmen, ale, jak tomu bylo v počátcích písemného vyjadřování, také z jednotek ideografické povahy. Podívejme nyní se alespoň krátce na původ písmen, abychom měli alespoň částečnou představu o vývoji této kategorie.

Objev fonografických grafémů, tedy našich písmen, je obvykle kladen do souvislosti se vznikem fénické psací soustavy, první abecedy – soustavy založené na fonografickém principu. Toto pojetí je však zjednodušující a bylo by zřejmě chybou se domnívat, že fonografické grafémy vznikly poprvé až jako součást fénické abecedy, již v různých starších psacích soustavách se objevují jako jejich součást. V oblasti Mezopotámie například ugaritské písmo klínové bylo již 1500 let př. Kr. téměř dokonalou soustavou fonografických grafémů. Také v Egyptě existovaly vedle dominujících ideogramů piktogramy s fonetickou platností. Tato akrofónicky vzniklá konsonantní „abeceda“ však nikdy nebyla samostatně použita. Také chetitská hieroglyfická soustava obsahovala vedle piktografických ideogramů fonetické znaky, podobně písmo protoindické.

Féničané vytvořili kolem roku 900 př. Kr. ustálenou soustavu 22 konsonantů. O původu fénické abecedy, klíčového článku vývoje, existuje řada teorií. Písmena zřejmě vznikla na akrofónickém principu z piktogramů a ideogramů, když začala označovat pouze počáteční zvuk při vyslovení pojmu označovaného původním piktogramem nebo ideogramem. Je pravděpodobné, že Féničané využili tyto grafémy s fonetickou platností, které existovaly

v několika dřívějších soustavách, sestavili konsonantní abecedu a vytvořili pro ni nová písmena.⁶¹

Mohlo by nás překvapit, proč fénická psací soustava neobsahovala grafémy pro vokály a proč tyto vokály přidali až Řekové. Jak už jsme řekli, fénická soustava vznikla na akrofonickém principu: grafém, který původně označoval celé slovo, se použil jen jako označení jeho počátečního fonému; a protože všechny semitské jazyky mají pouze slova začínající na konsonant, nemohly při použití akrofonického principu vzniknout grafémy pro samostatné vokály. Dalším důležitým faktorem bylo, že využitelnost grafémů pro vokály byla v semitských psaných jazycích podstatně menší než v psaných jazycích indoevropských.⁶²

Vývoj psacích soustav v Řecku prošel od mykénské varianty krétského písma lineárního B přes sylabické písmo kyperské až k zásadní modifikaci fénické abecedy. K této změně došlo postupně někdy mezi roky 1000 a 800 př. Kr. Řekové přidali ke konsonantům grafémy pro vokály a některé znaky vypustili.

Latinové pak na základě západořecké alfabety, a to buď přímo, nebo přes některá písma etruská, vytvořili vlastní soustavu 21 grafémů, když vypustili písmena *théta*, *fi* a *ksi* a fénické písmeno *samekh*. Latinská psací soustava je pak již základem té soustavy, kterou používáme dodnes.

Fonografický princip od vzniku fénické psací soustavy dominoval a dlouhodobě potlačil dosud převládající princip ideografický. Ačkoli vývoj latinské psací soustavy postupně umožnil rozvoj nové generace ideografických grafémů, zůstávají fonografické grafémy dodnes dominantní kategorií.

3.2 K vývoji ideogramů

Ideogramy, mezi něž patří naše značky, jsou jako kategorie vývojově nejstarší z námi užívaných kategorií, nejstarší psací soustavy vznikly právě na ideografickém principu. Tyto ideogramy však byly zcela potlačeny fonografickými grafémy. Značky užívané v naší psací soustavě představují poměrně mladou kategorii, která se velmi významně rozvinula až v posledních stoletích. Vývoj této kategorie ovšem probíhal už od počátku latinské psací soustavy, a to zejména v oblasti zkracování slov. Asi od 2. stol. př. n. l. se v latinském písmu

⁶¹ Holandský profesor J. de Groot učinil v roce 1931 pokus, kdy nechal 9leté děvčátko vytvořit vlastní abecedu. Za tři minuty hotová soustava obsahovala 7 písmen velmi podobných písmenům fénickým, další písmena pak připomínala písmena krétská, kyperská a protosinajská [Muzika 1963: 50], což naznačuje, že fénická písmena nemusela být motivována žádnými grafémy vývojově starších písemných soustav, ale mohla být nově vytvořena na základě tehdejších požadavků jazykové ekonomie.

⁶² [Sampson 1985: 82]

tvořily četné ligatury, konsonantní zkratky a další vyjadřovací prostředky téměř nebo zcela ideografické povahy. Ligatury (*litterae ligatae*) vznikly svázáním sousedních písmen, která mohla být vedle sebe (písmena A nebo E v kombinaci s některým z několika konsonantních grafémů), ale také nad sebou (*litterae columnatae*) nebo dokonce jedno písmeno uvnitř druhého, např. minuska o v majuskuli C (*litterae insertae*).⁶³

Mezi ideogramy patří také číslice. Právě v době vzniku latinky mají svůj počátek římské číslice, které vznikly buď ze starých vrubových značek, nebo piktografickým zobrazením počítání na prstech: I prst, V dlaň, X dvě dlaně. Některé zrušené znaky západořecké alfabety byly využity pro vyšší číselné hodnoty.

Mladší číslice nazývané arabské pocházejí ve skutečnosti z Indie. Odtud je přejali arabští učenci, jejichž prostřednictvím se ve 12. století tyto číslice dostaly do Evropy, aby se tu pak dlouhodobě prosazovaly na úkor zvolna ustupujících číslic římských.

V oblasti ideogramů je zajímavý zmíněný problém zařazení vykřičníku a otazníku: vykřičník pravděpodobně vznikl z latinské zkratky Io, která zastupuje slova znamenající radost (*iocus, ioci, m.*: žert, vtip). Postupně se písmeno I začalo psát buď nad písmenem o nebo nad tečkou, čímž vznikla vertikální ligatura, a ta již má částečně ideografickou povahu. Dnešní vykřičník je tedy z hlediska původu spíše značkou.

Podobný vývoj prodělal otazník, u nějž se předpokládá, že vznikl z latinského slova „*quaestio*“, které bylo zkráceno na Qo. Velké Q bylo psáno nad malým o a tato ligatura se postupně transformovala do otazníku, jak ho známe dnes.

Jiná teorie říká, že by otazník mohl mít původ v 9. století v sekvenci tečky a šikmé vlnovky, jejíž pravý konec směřoval šikmo vzhůru. Tečka v této sekvenci označovala konec věty a vlnovka stoupavou intonací otázky.⁶⁴

Otazník tedy může mít původ ideografický, ale také nemusí. Přesto si myslím, že by bylo nepřesné označit ho bezvýhradně jako interpunkční znaménko.

3.3 K vývoji interpunkčních znamének

Interpunkční znaménka mají svůj původ ve zvyklostech latinských písařů, kteří začali jednoduchými tahy organizovat text. Římští písaři psali své texty plochým štětcem, který u písmen vytvářel při psaní (podle směru tahu) užší či širší stopu, která se projevila jako

⁶³ [Muzika 1963: 106]

⁶⁴ Question mark. In: Wikipedia, the free encyclopedia, In: http://en.wikipedia.org/wiki/Question_mark.

stínování písmen. V případě znamének pak střední tečka, která byla prvním znaménkem, dostávala různé tvary a postupně z ní vznikla také čárka, zdvojením tečky dvojtečka a postupně další znaménka, tedy např. lomítko, spojovník nebo pomlčka. Znaménka sloužila od počátku jako informace pro čtenáře, značila intonaci a pauzy v řeči, stále více však dostávala výrazně organizační charakter.

Prvním znaménkem byla v latině střední tečka, která ovšem dostávala různé tvary, a to na základě psacího náčiní, kterým byla vytvořena; mohla mít v zásadě podobu tečky, malého křížku nebo trojúhelníku s protaženými vrcholy. Tento trojúhelník byl pak v nejvýznamnějších latinských nápisech z klasického období stylizován do podoby břechťanového listu, který je dodnes používán jako hedera.

Z tečky vznikla vertikální dvojtečka a trojtečka, svislá trojtečka je doložena např. v 9. stol., v 8. stol. se v Irsku používala cyklická trojtečka. Také mezislovní mezera nebyla používána od počátku, texty se psaly *in continuo*.

Od 8. stol. znamenala převrat karolinská minuskula, která zavedla důsledné psaní mezislovních mezer, stabilní pravidla pro interpunkci a snížení neúměrného počtu ligatur. Zde se také objevuje užívání majuskulí (velkých písmen) pro organizaci jinak minuskulního textu, tento jev se však plně ustálil až v 15. století. Příčinou, proč jsou dodnes majuskule a minuskule tak rozdílné, je jejich rozdílný původ – zatímco minuskule vycházely z běžného skloněného písma určeného pro běžné zápisy, majuskule byly převzaty z monumentální římské kapitály.⁶⁵

Od 11. stol. se objevuje dělení slov na konci řádku dělicím znaménkem.

V 15. století zavedl Aldus Manutius, benátský tiskař a nakladatel, důslednou a systematickou interpunkci, zavedl čárku, středník a dvojtečku.

3.4 K vývoji textových atributů

Vraťme se nejprve krátce k textovým atributům. Jak už jsem řekl, současné nastavení našich textů je takové, že píšeme a čteme zleva doprava a po řádcích směrem dolů. V historii písem se však objevovaly a dosud existují také směry zprava doleva a shora dolů. Horizontální směry mohou mít svůj přirozený původ třeba v plynutí řeky nebo rovnoměrném pohybu po rovném povrchu. Směr shora dolů je zřejmě motivován zkušeností gravitace, naopak pohyb přímo vzhůru je za přirozených okolností netypický, snad právě proto není doložena psací soustava, která by takový směr psaní používala.

⁶⁵ [Sampson 1985: 113]

Staří Egypťané psali zprava doleva i shora dolů, někdy i zleva doprava. Fénicičané psali zprava, a tento způsob zprvu přejali i Řekové. V té době došlo ke změně směru psaní, nikoli však přímo na náš způsob, ale přes mezistupeň zvaný *bústrofědon*. První alfabetické památky z 8. stol. př. Kr. jsou psány zprava, o dvě století později se již objevuje *bústrofědon*. Tento způsob „jako když se orá“ začínal prvním řádkem psaným zprava, každým sudým pak zleva a lichým zprava. Z konce čteného řádku se tedy přecházelo přímo dolů, na začátek řádku dalšího. Jeho zvláštností bylo, že grafémy se psaly v lichých řádcích zprava po fénickém způsobu, ale zleva se zrcadlově obracely. Když se potom od 6. století př. Kr. začal objevovat způsob psaní pouze zleva doprava, zachoval znaky, jak byly psány, proto jsou naše znaky oproti fénickým zrcadlově obráceny.

S určitým zpožděním se tento vývoj odráží také v památkách nejstaršího latinského písma. Ještě v pátém století př. Kr. se latinsky psalo zprava, v 5. a 4. století se objevuje *bústrofědon*, až ve 4. století př. Kr. vítězí psaní zleva doprava, jak píšeme i my.

Je zajímavé, že poslední *bústrofědon* se objevuje ještě v roce 1048, a to v dolní části epitafu v chrámu sv. Štěpána v Mohuči. V této době je však již jevem zcela výjimečným.

3.5 Vznik knihtisku a jeho vliv na vývoj psacích soustav

Převratem ve vývoji psacích soustav, zvláště psací soustavy latinské, byl Gutenbergův vynález knihtisku v roce 1440. Ojedinelé doklady tisku, typografické techniky, kdy je určitý typ postupně tištěn na vícero nosičů, však existují již dlouho předtím. Už ve třetím tisíciletí př. Kr. vznikla v Mezopotámii razidla, která prokazatelně sloužila k rozmnožování hliněných tabulek, někdy se hovoří o „klínotisku“.⁶⁶ Písmo na disku z Faistu z doby kolem roku 1600 př. Kr. je rovněž důkazem tisku: 242 zaznamenaných piktogramů bylo vytlačeno čtyřiceti dvěma razidly.⁶⁷ Dodejme jen, že tento disk byl sice nalezen na Krétě, ale protože se jeho písmo liší od ostatních krétských písem, je považován za import odjinud. Také v Číně jsou již v 7. století a v Japonsku v 8. století prokázány tiskové techniky; v 11. stol. měli Číňané keramické formičky, kterými tiskli na papír, ve 13. stol. pak měli Korejci tyto formičky už z kovu.⁶⁸

Gutenberg, vl. jm. Johannes Gensfleisch, tedy nebyl první, kdo tiskl, ale jako první vytvořil z tvrdšího kovu odlévací formičky s obrazem písmen, v nichž pak z měkkého, snadno tavitelného kovu odléval velké množství písmen. Tento princip se udržel až do

⁶⁶ [Muzika 1963: 31]

⁶⁷ [Muzika 1963: 36]

⁶⁸ [Muzika 1963: 339]

19. stol. Některé národy připisují prvenství „svým“ objevitelům, Nizozemci Costerovi, Italové Castaldimu, Francouzi pražskému rodáku Waldvogelovi, historický rozbor knihtisku však potvrdil Gutenbergovo prvenství.⁶⁹

Gutenberg měl pro každé písmeno několik typů a několik dalších metod, kterými dokázal napodobit rukopisné humanistické písmo, které mu bylo vzorem, takovým způsobem, že jeho knihy byly k nerozeznání od rukopisných.

Vynález knihtisku je pro dějiny naší psací soustavy důležitý v tom, že v podstatě petrifikoval určité tvary jednotlivých grafémů, takže vývoj tvarů jednotek psacích soustav se zastavil nebo alespoň velmi zpomalil, v každém případě se některá tehdejší písma používají dodnes, a to zejména písma humanistická. Vývoj rukopisných písem však pokračoval dál, takže dnes se již tištěné a rukopisné písmo podobají jen velmi vzdáleně.

Knihtisk se stovky let držel zhruba stejných technologií, i když došlo i v této době k několika objevům, např. v roce 1798 Senefelderův objev litografie neboli tisku z plochy, oproti dřívějšímu tisku z výšky, převrat však znamenalo až 20. století, které přineslo nové tiskové technologie, nebo technika heliogravury, vynález Karla Klíče, který přišel se svým vynálezem v roce 1878 a otevřel tak cestu hlubotisku. Následovaly sítotisk, elektrografie a tisk tryskový.

Také sazba, tedy sestavování tiskových stránek, prodělala dlouhou cestu od ruční sazby, která se u řady tiskovin používala ještě na konci 19. století, přes různé sázecí a licí stroje až po počítačem řízenou fotosazbu, která v polovině 20. století přinesla několikatisícinásobné zrychlení oproti sazbě ruční. Počítače pak postupně převzaly vládu nejen nad polygrafickým průmyslem, ale v devadesátých letech také na poli přípravy rukopisu a vlastní sazby.

Hlavním rysem procesu vzniku tištěných textů a textů jim odpovídajících je omezení souboru grafémů, petrifikace jejich tvaru a rozmnožování textů založené na opakovaném otisku téhož grafému nebo sledu grafémů.

Rukopisy vznikaly dle míry vědomostí a dovedností konkrétního písaře, který mohl přecházet z textových grafických objektů do netextových, plynule měnit nastavení textu a zavádět dosud neužívané grafické objekty. Tisky vycházely ze souboru *typů*, tedy omezeného souboru modelů, který se procesem tisku realizoval v konkrétních tištěných textech. Tyto typy samozřejmě vytvořil písmolijec dle podobných kritérií, jaká předtím uplatňoval písař, a tato kritéria byla opět nesporně ovlivněna požadavky jazykové ekonomie. Po jejich

⁶⁹ Mimoходом, Gutenberg byl dlouho mylně pokládán za rodáka z Kutné Hory, a to ještě při oslavách čtyřstého jubilea vynálezu knihtisku (tedy v roce 1840).

vytvoření však už vznikaly de facto identické kopie původních typů. Tvorba nových typů se již stává výlučnou záležitostí písmolijců, typografů, kteří již mají jiná kritéria než písáři. Všechny tyto vlastnosti ovlivňují také naši současnou situaci písemné komunikace. Již v době renesance a baroka vznikla písma (jako součást námi užívané latinské psací soustavy), která jsou dodnes užívána (např. Garamond, Baskerville) vedle písem moderních (např. Helvetica, Futura), zatímco rukopisná písma z té doby jsou pro naprostou většinu současných uživatelů jazyka nečitelná. Kromě petrifikace se nás stále více týká také omezení repertoáru grafémů, které je dáno předem definovaným souborem jejich modelů, zatímco v rukopisné produkci nejsme ani dnes ničím omezováni.

3.6 Nástup počítačové technologie a jeho vliv na písemnou komunikaci

Na konci 20. století se v oblasti písemné komunikace (a v oblasti zpracování informací vůbec) objevila nová technologie: po několika desetiletích velkých sálových počítačů se objevují osobní počítače (personal computers, PC), které postupně přejímají řadu technologických fází procesu vzniku tištěných textů. Tato praxe se brzy projevila jednak ve vytváření elektronické formy textu v textovém editoru, možnostech ukládání a především šíření těchto textů, včetně možnosti jednoduchého tisku na osobních tiskárnách; jednak – což je ještě významnější – přinesla možnost elektronické přípravy publikací do té míry, že *publikace*⁷⁰ (knihy, časopisy, noviny) začaly být vytvářeny od autorova rukopisu přes grafickou úpravu až po zpracování v tiskárně výhradně na počítači, tedy elektronicky. Tato možnost však začala být poprvé v historii obecně dostupná: každý, kdo měl přístup k osobnímu počítači, mohl vytvářet publikace, zatímco od počátku knihtisku byla tato odborná činnost vyhrazena pouze úzkému okruhu technologicky i výtvarně kompetentních profesionálů.

Nástup počítačů byl tak rychlý, že narušil kontinuální vývoj tiskařských postupů a způsobil okamžitý ústup z oborových norem do té doby neměnných. Tento problém se týkal (a dosud týká) především nedostatečné oborové *kompetence* lidí, kteří měli přístup k tvorbě publikací a alespoň základní relevantní dovednosti. Dřívější sazeči, vycházející z dlouhodobých oborových postupů, nebyli většinou schopni přejít na novou technologii přípravy publikací, jejich místo proto zaujali počítačoví odborníci, jejichž jedinou kompetencí v oblasti přípravy publikací byla právě znalost nové technologie. Typografické znalosti těchto lidí však byly

⁷⁰ ASCS: **publikace**, -e ž (l) 1. dílo zveřejněné, vydané tiskem (...).

téměř bezvýhradně na úrovni čistě laické, což se projevilo významným poklesem jazykové i estetické kvality publikací.

Obrovskou kompetenční propast mezi starými sazeči a novými „operátory“⁷¹ se částečně podařilo překlenout: někteří zkušení sazeči se naučili pracovat s počítači a připravovat text v počítačových programových aplikacích Ventura, PageMaker nebo QuarkXpress, na druhé straně se někteří operátoři dovtipili, že se ocitli v oboru, který existoval již před nástupem počítačů, a začali vyhledávat informace o původních postupech a zvyšovat svou kompetenci k přípravě publikací.

Tím uzavíráme diachronní část této práce, která nám poskytla dva základní poznatky: v první řadě to, že vývoj jednotlivých kategorií grafémů a textových atributů nebyl ani lineární, ani plynulý. Závisel na mnoha dalších dějinných okolnostech a činnosti významných osobností. Ve shodě s publikací JJ můžeme říci – a prokázal to i náš stručný pohled na vývoj psacích soustav –, že za „*tři hlavní milníky, kterými se vývoj jazyka (...) znásobil, lze považovat (1) vlastní vynález písma (především hláskového ...), (2) vynález knihtisku (...) a vynález komputerového editoru a zpracování jazyka vůbec (...).*“⁷²

Ve druhé řadě se nám otevřel pohled na proces vzniku tištěných textů, takže ho již nechápeme pouze jako významnou událost kulturních dějin, ale jako zavedení efektivního vyjadřovacího postupu, který svými důsledky přímo určoval nejen dlouhá staletí vývoje písemné komunikace, ale také přímo určuje výchozí parametry naší, současné písemné komunikace.

⁷¹ ASCS: **operátor**, -a m (l) 1. pracovník obsluhující počítač a řídicí činnost výpočetního systému (...).

⁷² [JJ: 86]

4. SOUČASNÁ SITUACE JEDNOTLIVÝCH KATEGORIÍ GRAFÉMŮ V PROCESU PÍSEMNÉ KOMUNIKACE

Tištěný text je nástrojem psané jazykové komunikace. K jeho vytváření slouží systém grafémů, psací soustava. Součástí této soustavy jsou grafémy písmenné a nepísmenné. Psací soustava je dána jednak vývojem, jde tedy do jisté míry o výsledek jazykového procesu, jednak je v každém okamžiku reakcí na současné potřeby písemné komunikace. Protože do vývoje jazyka i do reakcí na potřeby uživatelů jazyka vstupují další, často skryté faktory, můžeme opět pouze předpokládat další směr těchto procesů. Současné potřeby písemné jazykové komunikace jsou však vzhledem k revolučnímu nástupu elektronických forem vytváření a šíření komunikátů mluvených i písemných natolik intenzivní, že podíl i rychlost reakce vyjadřovacích prostředků na tyto potřeby pomalu narůstají. To znamená, že současné potřeby uživatelů jazyka mohou vyvolávat (a vyvolávají) změny systému grafémů, které by dříve byly nepřijatelné a nemyslitelné a které navíc probíhají mnohem rychleji, než tomu ve vývoji jazyka kdy bylo.

Tištěný text můžeme z hlediska komunikačního modelu nahlížet ze dvou základních hledisek:

- jako formální záměr emitora textu, tedy z hlediska produkce;
- jako formální výsledek komunikace, který přijímá recipient, tedy z hlediska recepce.

Většina produkovaných písemných komunikátů vzniká v elektronické podobě na počítači, komunikáty rukopisné (rukou psané) nebo strojopisné (psané na psacím stroji) povahy jsou dnes již spíše vzácností a jejich podíl je stále menší, a to nejen ve sféře profesní, ale i privátní. V málokterém oboru je dnes tolerováno předávání informací ve formě rukopisného textu;⁷³ v privátní sféře dochází k ne zcela analogickému jevu (ovšem s podobným výsledkem, tedy zmenšováním podílu rukopisů a strojopisů): klasický dopis je postupně vytlačován e-maily, v některých případech i zprávami SMS. Tento jev není dán jen určitou pohodlností emitorek těchto komunikátů či atraktivností moderních technologií, „na vině“ je také hledisko ekonomické, neboť pro řadu lidí se klasický dopis stává do jisté míry tím komunikačním médiem, které má již (dříve nebyvalý) příznak nadstandardu až „luxusu“. Dostat tedy od někoho dopis začíná být některými skupinami lidí považováno za projev mimořádné pozornosti a úcty. Souvisí to bezesporu s tím, že stejně jako v jiných oblastech elektronická existence není plnohodnotnou náhradou objektů hmotného světa, které mají zpravidla trva-

⁷³ Jednou z mála výjimek je vyplňování formulářů, kde je rukopisný text dosud primární formou.

lejší platnost a jsou součástí světa, jak ho vnímáme, od jeho počátků, což virtuální hodnoty počítačového světa nemohou poskytnout.

Tištěný text se stal pouze jedním z výsledků procesu vzniku a předávání písemných komunikátů. Existuje totiž řada textů, které nikdy vytištěny nebudou a zůstávají zobrazeny třeba pouze na displeji. Proces vzniku těchto a dalších písemných komunikátů v elektronické podobě převzal repertoár grafémů, který se od vynálezu knihtisku uplatňoval při přípravě tištěných komunikátů. Nepřevzal tedy repertoár rukopisných grafémů ani si nevytvořil vlastní, nezávislý repertoár grafémů zcela nových; nicméně určitý zásah do repertoáru grafémů proběhl a stále probíhá. Současný emitör tedy většinou vstupuje do komunikační situace v rámci principů tištěného textu, protože jinou možnost nemá. Základním principem produkce písemného komunikátu je výběr prostředků z přesně definovaného repertoáru grafémů. Takový repertoár je v konkrétní podobě představován *fontem*. Font je někdy ztotožňován s písmem, ale ve skutečnosti, protože existuje pouze v elektronické podobě, je font pouhou elektronickou reprezentací určitého písma. Elektronický způsob produkce písemného komunikátu neumožňuje běžnému uživateli počítače, aby během této produkce volil jiné grafémy, než ty, které mu nabízí příslušný font. Ačkoli se repertoár jednotlivých fontů částečně liší, v celkovém pohledu je jeho nabídka obdobná.

Z hlediska produkce tedy zdůrazněme dvě zásadní skutečnosti:

- produkovat písemný komunikát může každý, kdo má přístup k počítači a je technologicky kompetentní, bez ohledu na kompetenci jazykovou, typografickou nebo estetickou;
- při výběru grafémů může vycházet jen z přesně definované, konečné množiny konkrétního fonu.

Z hlediska recepce je pro nás text něčím, co během písemné komunikace dostáváme. Tato prostá definice se snaží abstrahovat od všech produkčních ohledů. Řekli jsme, že text dostáváme jako produkt určitých, přesně definovaných principů vytváření písemného komunikátu. Je tedy nutně pouze přibližně podoben tomu, co můžeme nazvat tvůrčím a informačním záměrem emitora. Naše zkušenost bude vycházet z komunikátu, jež recipujeme. Recepce probíhá na základě znalosti principů vytváření textu a naší zkušenosti s jeho dekodováním. Protože tištěné komunikáty jsou obvykle určeny k (dočasně) jednosměrné (tedy

off-line) komunikaci,⁷⁴ nemá často recipient žádnou možnost ověření, zda dekodoval správně. To je velmi důležité zejména u nepísmenných grafémů, které někdy umožňují více výkladů a mohou změnit význam části nebo celého komunikátu, což způsobí, že výsledek recepce bude jiný, než emitor zamýšlel.

Naše recepce textu je ovlivněna naší zkušeností, naučili jsme se recipovat text v procesu učení, jehož parametry jsou dány stávající normou recepce textu. Text je pouze abstraktní spojnicí dvou činností – produkce a recepce –, přičemž tyto činnosti spolu mohou více či méně korespondovat, ale prakticky nikdy nemohou přinést týž výsledek; nejen vzhledem k „nedokonalosti“ textu, která spočívá v jeho grafické povaze, ale také vzhledem k individuální osobnosti produktora a individuální osobnosti recipienta.

4.1 Jazyková ekonomie jako určující faktor vývoje psací soustavy

Již dříve jsme hovořili o *jazykové ekonomii*. Tato tendence jazyka jako systému k co možná nejrychlejšímu a zároveň nejsrozumitelnějšímu způsobu komunikace existuje zřejmě od jeho počátku. Z komunikačního hlediska je třeba rozlišit jazykovou ekonomii produkční a jazykovou ekonomii recepční. Produkční jazyková ekonomie byla od nejstarších dob významným kritériem, především z důvodu vysokých nákladů spojených s vytvářením písemných komunikátů. Projevem produkční ekonomie byly (hovoříme o éře latinské psací soustavy) nejrůznější ligatury, písařské zkratky atd.

Naopak z hlediska recepce můžeme o snaze o jazykovou ekonomii hovořit spíše později, kdy množství psaných komunikátů narůstá. Míra vlivu produkční jazykové ekonomie v textech je tedy vlastně kompromisem mezi zájmem produktora a srozumitelností takto „ekonomizovaného“ textu, tedy jeho přijatelností pro recipienta. Tento kompromis existuje dodnes a zájmy účastníků komunikačních aktů se stále kříží a budou křížit. Co však máme na mysli, pokud uvažujeme o jazykové ekonomii z hlediska recipienta? Recipient samozřejmě nemůže měnit písemný komunikát, který obdržel, ale může k němu různě přistupovat a vnímat text jiným způsobem, aby snížil především časové nároky. Tento přístup se může projevit především různou měrou výběru: od výběru konkrétních komunikátů přes výběr částí textu až po výběr jednotlivých grafémů. Z jednoduchých pokusů je například zřejmé, že vnímání grafického slova je založeno zvláště na vnímání jeho *iniciály* a *finály*,⁷⁵ přičemž sice není oslabena

⁷⁴ Toto neplatí u *chatu*, kde je výměna komunikátů okamžitá, stejná komunikační situace může nastat v případě e-mailů, které jsou oběma komunikačními partnery zasílány v okamžité návaznosti jednoho e-mailu na druhý.

⁷⁵ [JJ: 41]

platnost grafémů uvnitř slova, ale může být oslabena platnost jejich pořadí mezi iniciálou a finálou.

Jazyková ekonomie z hlediska recepce není dosud příliš často studována, ale současný stav písemné komunikace ukazuje, že také touto oblastí by se měla jazykověda více zabývat.

4.2 Možnosti vývoje psací soustavy

Pokusme se zhodnotit současný stav naší psací soustavy. Písmena (grafémy fonografické povahy) zůstávají dominantní kategorií, ale písemná komunikace (a komunikace obecně) dnes klade stále vyšší nároky objemové a časové. Písmena jsou však od počátku jednotkami principiálně neměnného systému a nemohou dále ničím přispět ke zrychlení (produkce ani recepce) písemné komunikace. Jejich tvar je již několik století ustálený a nová písma reprezentovaná elektronickými fonty se jim mohou pouze vyrovnat.

Značky jsou pro emitory přitažlivé svou ideografickou povahou, která umožňuje vyjádřit slovo jedním znakem, což fonografický princip neumožňuje. Písmenné zkratky (zejména zkratková slova) nelze považovat za čistě fonografické, spíše již musíme hovořit o ideografické povaze, zejména u těch čistě grafických zkratk, které jsou užívány jako značky. Značky (a zkratky) jsou velmi ekonomické, ovšem z hlediska produkce, recepční hledisko je naopak usvědčuje z časté nejednoznačnosti a v rámci textu jako častý zdroj nepřehlednosti, která je dána narušováním dominujícího fonografického principu. Číslice jako zvláštní případ značek jsou poměrně uzavřeným subsystémem, který je vzhledem k ideografické povaze jazykověekonomickým přínosem jen do určité míry – v malé míře komunikaci usnadňují a činí ji srozumitelnější, ve větším počtu však již působí (stejně jako ostatní značky) problémy ve smyslu nejednoznačnosti recepce a zhoršení orientace v písemném komunikátu.

Interpunkční znaménka jsou nejvíce se rozšiřující kategorií, v souvislosti s rozvojem počítačových technologií vznikla a byla do repertoáru naprosté většiny fontů zařazena mnohá interpunkční znaménka, která mají v písemné komunikaci jen velmi specifický účel (např. podtržítka, obrácené lomítko). Co je však důležité, tato interpunkční znaménka jsou součástí repertoáru, který je jediným výchozím repertoárem pro produkci písemných komunikátů. A protože roste počet funkcí, které by měla naše psací soustava plnit, není vyloučené, že právě interpunkční znaménka se stanou jejich nositeli a prokážou, že jsou perspektivní kategorií grafémů pro další vývoj písemné komunikace.

Jazyk jako systém se neustále vyvíjí a přirozeně podléhá tlakům vytvářeným společenstvím svých uživatelů. Podléhá tudíž také rostoucímu tlaku směřujícímu k jazykově ekonomičtější produkci, ale především recepci písemných komunikátů. Podívejme se tedy, jaké možnosti vývoje písemné komunikace by mohly připadat v úvahu:

Jednou možností je změna způsobu čtení. Existují sice různé metody *racionálního čtení* neboli *rychločtení*,⁷⁶ založené na odlišném vnímání textového řádku, ale množství uživatelů jazyka používajících tyto metody v praxi je zatím spíše nevýrazné. Je otázkou, zda jsou vůbec takové metody recepce obecně přijatelné.

Další možností je rozvoj kategorie značek a kategorie interpunkčních znamének. V první řadě mohou vzniknout nové značky, nová interpunkční znaménka a jejich nové funkce v textu. Ať už půjde o skutečné značky, nebo pouze o nové písmenné zkratky, nárůst ideografických grafémů přinese vyšší nároky na zvládnutí psací soustavy a v důsledku může vést k narušení komunikace. Ve druhé řadě mohou, jak jsme o tom již hovořili, méně využitě grafémy převzít nové funkce, pravděpodobně na základě ztráty nebo značného potlačení funkce původní. Příkladem může být značka @ (slangově zavináč), která je z hlediska původu ligaturou (slitkem) předložky *ad*. Používala se při fakturaci ve významu „v ceně za jednotku“ (např. 10 televizorů @ 8000 Kč; tedy celkem 80 000 Kč). Ray Tomlinson však tuto značku v roce 1972 poprvé použil jako součást zápisu e-mailové adresy (jmeno.uzivatele@domena.cz) a dal jí tak novou funkci.

Jinou možností je změna textových atributů. Šlo by o změnu mnohem výraznější než všechny dosud uvedené, na druhou stranu dosud uváděné změny neřeší situaci zásadním způsobem a jejich jazykověekonomický přínos by tedy stejně byl pouze malý. Textové atributy se v minulosti měnily, proto ani jejich budoucí změna není vyloučena. Zatím se neobjevují takové písemné komunikáty, které by využívaly jiná nastavení textových atributů, ale měli bychom si všimnout, že již dnes existují některé „soustavy“, které využívají grafémy, ale jejichž textové atributy jsou velmi odlišné. Jde o nejrůznější hry se slovy, jako jsou např. křížovky, osmisměrky nebo Scrabble. Nelze tu sice hovořit o skutečných písemných komunikátech, ale všimněme si, že tyto hry učí vnímat grafémy v jiném nastavení textových atributů. Není proto vyloučeno, že právě v tomto typu her můžeme, resp. v blízké době budeme moci hledat indicie dalšího vývoje v oblasti textových atributů.

⁷⁶ Gruber, D.: Šetřme časem! Rychločtení a umění koncentrace. Praha, Management Press 2000.

Kromě „čistých“ kategorií grafémů existuje však ještě možnost jejich kombinace: složeniny, které mají fonograficko-ideografický charakter, nazvěme je *hybridní složeniny*. Jedná se o produktivní mezikategorii, která řeší využívá výhod obou původních kategorií.

Nejjednodušší je kombinace čísla a neflektivního slova:

místo třikrát, pětkrát, desetkrát *mějme* 3krát, 5krát, 10krát

Tyto hybridní složeniny jsou kratší, a tedy úspornější. V tomto případě by bylo možné ještě nahradit komponent krát značkou ×, ale takové složeniny již nelze považovat za vhodné třeba pro beletrii a právě matematická značka × je určuje spíše pro použití ve výpočtech, tabulkách nebo ekonomických textech, kde se již dostáváme na okraj jazyka.

Ještě výhodnější jsou hybridní složeniny čísla a flektivního slova:

místo dvanáctistěn, osmimetrový *mějme* 12stěn, 8metrovy

Tady je kromě úspornosti také výhoda zachování flexe, což nespĺňují čistě ideografické složeniny 26% (šestadvacetiprocentní) nebo 2m (dvoumetrovy).

Ukázkou složitější hybridní složeniny je složenina 2–5metrovy (dvou- až pětmetrovy), kde úspora je (při zachování flexe) ještě větší než u složenin již uvedených. V této složenině již najdeme všechny tři kategorie grafémů: písmena, značky i interpunkční znaménko.

Zajímavou ukázkou hybridní složeniny z nečeského jazykového prostředí, je běžně užívaný typ hybridní složeniny –7c (7. století před n. l.): „*In the –7c Rome was still a small place (...)*“⁷⁷ Obdobná složenina by sice v češtině postrádala informaci o flexi, ale můžeme říci, že mezikategorie složenin je produktivní a vzhledem k současnému stavu písemné komunikace může být ještě mnohem produktivnější.

Poslední zmínka se týká emotikonů. Jde o sekvence především interpunkčních znamének, ale i písmen, které odkazují k výrazům lidského obličeje, souvisejícím s emoční situací emitora, např. :-) nebo :-o Z jazykového hlediska můžeme tyto emotikony považovat za součást sledu grafémů, ale nikoli za celek vyšší úrovně vzniklý z interpunkčních znamének a příp. dalších písmen nebo značek, ale za návrat archaické kategorie piktogramů, neboť emotikony skutečně poukazují především na podobu lidského obličeje a funkce použitých znamének v takovém způsobu komunikace nehraje žádnou roli.

Různé kategorie, jak jsme o nich hovořili, představují součást naší psací soustavy a podílejí se různou měrou na vyjadřování v písemných komunikátech. Koexistence těchto

⁷⁷ [Sampson 1985: 108]

kategorií je patrná již od dob starého Egypta, kde se vyskytovaly ideogramy, sylabogramy i fonogramy; byla patrná v průběhu vývoje a je patrná i v naší současné psací soustavě. Měnil se pouze podíl jednotlivých kategorií v písemných komunikátech, tento poměr se mění i dnes a můžeme se domnívat, že se bude měnit dál. Je proto třeba zabývat se reálnými komunikáty a hledat dílčí doklady takových změn, které za současných podmínek mohou probíhat rychleji, než tomu bylo kdykoli v minulosti.

5. ZÁVĚR

Jak již bylo řečeno v úvodu, je každý popisný akt jen odezvou něčeho, co již v podstatě není. Jsme zdá se v podobné situaci jako astronomové, kteří zkoumají to či ono vesmírné těleso na základě světla vrženého často před mnoha lety, vědouce, že v této chvíli je stav popisovaného tělesa určitě jiný. Tak i jazyk je ve chvíli našeho soudu opět v dalším stadiu, ovlivněn jinak a jinými faktory a směřující ke změnám, jež můžeme pouze předpokládat.

Pomineme-li tuto skutečnost a zůstaneme-li v synchronní rovině, můžeme říci, že úloha nepísmenných grafémů je v textu nezastupitelná. Nepísmenné grafémy byly součástí psacích soustav již od jejich vzniku a přes své specifické a s různou platností přidělované funkce stály vždy systémově na úrovni grafémů písmenných. Vývoj písemné komunikace je od jejího počátku ovlivňován nejen okamžitými faktory komunikačních potřeb uživatelů příslušného jazyka, ale také dlouhodobými antropologickými principy poznávání, myšlení a vyjadřování, které nakonec po zdánlivě dlouhé (ale v kontextu kulturních dějin lidstva krátké) éře dominující písmenné složky psacích soustav opět podporují rozvoj starších forem písemného vyjadřování a projevují se dynamikou poměru písmenných a nepísmenných grafémů v současné písemné komunikaci. Tato dynamika je však způsobována i rostoucí kvantitou a frekvencí komunikace, čemuž odpovídá i zrychlení procesu jazykového vývoje. Směrem k současné činnosti jazykových odborníků přináší tato práce nutnost mnohem častější a komplexnější analýzy reálných komunikátů, zvláště pak sledování funkcí nepísmenných grafémů, jejich vývoje a vlivu na obecné zákonitosti jazyka.

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

- Akademický slovník cizích slov. Praha, Academia 2001.
- Beran, V. a kol.: Aktualizovaný typografický manuál. Praha, Kafka design 1999.
- Blažek, F.: Diakritická znaménka. In: Typo, 2004, č. 10, str. 4–13.
- Blažek, F. – Kočička, P.: Praktická typografie. Brno, Computer Press 2000.
- Bobowski, K.: Ewolucja pisma neogotyckiego na Śląsku od początku XVI do połowy XX wieku. Wrocław – Warszawa, Uniwersytet Wrocławski 1992.
- Bringhurst, R.: The Elements of Typographic Style. Vancouver, Hartley & Marks 2002.
- Čechová, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. Praha, ISV nakladatelství 2000.
- Čermák, F.: Jazyk a jazykověda. Praha, Pražská imaginace 1997.
- Dodatek k pravidlům českého pravopisu. Praha, Nakladatelství Pansofia 1994.
- Dokulil, M. – Horálek, K. – Hůrková, J. a kol.: Mluvnice češtiny. Praha, Academia 1986.
- Dvanáct esejí o jazyce. Praha, Mladá fronta 1970.
- Editor a text. Praha, Československý spisovatel 1971.
- Erhart, A.: Základy jazykovědy. Praha, UK 1983.
- Gelb, I. J.: A Study of writing. Chicago – London, The University of Chicago Press 1963.
- Grepl, M. – Hladká, Z. – Jelínek, M. a kol.: Příruční mluvnice češtiny. Praha, NLN 1996.
- Gruber, D.: Šetřme časem! Rychločení a umění koncentrace. Praha, Management Press 2000.
- Haas, W. ed.: Writing without letters. Manchester, Manchester University Press 1976.
- Havránek, B. – Jedlička, A.: Česká mluvnice. Praha, SPN 1981.
- Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav: Vademecum pomocných věd historických. Praha 1993.
- Húščava, Alexander: Dejiny a vývoj nášho písma. Bratislava 1951.
- Kopecký, M.: Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků. Praha, SPN 1978.
- Krč, J.: Kde se vzala, tu se vzala... aneb Malý exkurs do dějin diakritiky v češtině.
In: Typo, 2004, č. 10, str. 3.
- Muzika, František: Krásné písmo ve vývoji latinky. Praha, SNKLU 1963.
- Na co se nás často ptáte. Ze zkušeností jazykové poradny. Praha, Scientia 2002.
- Ouaknin, M.-A.: Mysteries of the alphabet. New York, Abbeville Press 1999.
- Palek, B.: Základy obecné jazykovědy. Praha, SPN 1989.
- Pravidla českého pravopisu. Praha, Nakladatelství Pansofia 1993.
- Sampson, G.: Writing Systems. Stanford, Stanford University Press, 1985.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 1994.
- Staněk, V.: Jak psát správně čárky. Praha, Fortuna 1997.

- Starý, Z.: Psací soustavy a český pravopis. Praha, Karolinum 1992.
- Šalda, J.: Od rukopisu ke knize a časopisu. Praha, SNTL 1983.
- Šlosar, D.: Středník. In: Tschechisches Barock: Sprache, Literatur, Kultur. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, Peter Lang 1999, str. 33–42.
- Vachek, J.: Psaný jazyk a pravopis. In: Havránek, B. – Mukařovský, J. (eds.): Čtení o jazyce a poezii. Praha, Družstevní práce 1942, str. 228–306.
- Wikipedia, the Free Encyclopedia, In: <http://en.wikipedia.org>.

KLÍČOVÁ SLOVA

grafém

grafémika

interpunkční znaménko

nepísmenný grafém

písmenný grafém

psací soustava

textový atribut

typografické nastavení

značka